

Normatieve lijst 2022

Sensoa Vlaggensysteem: seksueel gedrag inschatten en reageren

Erika Frans, Thierry Franck, Kristin Janssens, Oka Storms

Samenvatting

De normatieve lijst is een aanvullend werkinstrument bij het Sensoa Vlaggensysteem. Het kan je helpen om seksueel gedrag op een bepaalde leeftijd correct in te schatten. Je krijgt een overzicht van wat in de wetenschappelijke literatuur geweten is over seksueel gedrag van kinderen en jongeren. In deze herwerkte versie is er aandacht voor signalen van seksueel misbruik, voor emotionele ontwikkeling, gender- en cultuurdiversiteit.

Wat is de normatieve lijst?

De normatieve lijst bevat een overzicht van mogelijk seksueel getint gedrag per leeftijdscategorie, van 0 tot en met 17 jaar.

De lijst is gebaseerd op wetenschappelijke literatuur over de seksuele ontwikkeling van jongeren.

De voorbeelden in de normatieve lijst **helpen je als professional** om:

- seksueel **gedrag** op een bepaalde leeftijd **correct in te schatten**;
- **gepast te reageren** op seksueel gedrag van kinderen en jongeren.

De normatieve lijst is een aanvullend werkinstrument bij het Sensoa Vlaggensysteem.

Hoe gebruik je de normatieve lijst?

In de normatieve lijst zoek je per leeftijd op welk seksueel gedrag vaak voorkomt. Je vindt er onschadelijke en grensoverschrijdende vormen van seksueel gedrag.

Zo krijgt elk beschreven gedrag een vlag:

- groene vlag: aanvaardbare seksuele situatie
- gele vlag: licht grensoverschrijdende seksuele situatie
- rode vlag: ernstig grensoverschrijdende seksuele situatie
- zwarte vlag: zwaar grensoverschrijdende seksuele situatie

Deze vlaggen worden toegekend op basis van de 6 criteria van het Sensoa Vlaggensysteem.

Aan deze vlaggen wordt een pedagogische reactie gekoppeld die je helpt om gepast te reageren.

Gedrag dat na correctie herhaald wordt, verschuift van vlag.

Een gele vlag wordt dan een rode vlag, en een rode vlag wordt een zwarte vlag. **Herhaling** na correctie houdt in dat de betrokkenen de **grens kennen** en bewust de grens overschrijden. Dit wordt als ernstiger ingeschat.

We passen de regel aan bij kinderen met een disharmonisch ontwikkelingsprofiel of om andere redenen:

- jonge leeftijd;
- beperking;
- laag ontwikkelingsniveau.

Deze kinderen kennen de grens (nog) niet na correctie en hebben soms meer tijd nodig om nieuw gedrag te leren.

Hoe gebruik je de normatieve lijst bij een disharmonisch profiel?

Wat is een disharmonisch profiel?

Er is sprake van een disharmonisch ontwikkelingsprofiel als de **verstandelijke, emotionele en fysieke ontwikkeling** niet op hetzelfde niveau staan.

Vooraf de emotionele ontwikkeling verloopt vaak trager. Daardoor kunnen kinderen of jongeren nog seksueel gedrag vertonen dat bij een lager ontwikkelingsniveau hoort.

Bij kinderen met een beperking gebeurt dat vaak. Ook kinderen die slachtoffer zijn van een trauma hebben vaak een disharmonisch ontwikkelingsprofiel.

Enkele voorbeelden:

- Een jongen van 16 jaar met autisme functioneert cognitief op het niveau van een kind van 8 jaar, maar heeft een emotionele ontwikkeling op het niveau van een kind van 3 jaar.
- Een meisje van 7 jaar en traumaslachtoffer is normaal begaafd, maar heeft een emotionele ontwikkeling te vergelijken met een baby van 1,5 jaar.

Hoe gedrag inschatten bij een disharmonisch profiel?

- Zoek in de normatieve lijst op in welke leeftijdscategorie de **ontwikkelingsleeftijd** van het kind valt.
- Kijk of je het gedrag van het kind kan begrijpen vanuit de **ontwikkeling** op cognitief of emotioneel vlak.
- Als het gedrag kan worden verklaard vanuit de ontwikkeling, betekent dit niet dat het gedrag daarom oké is. Het disharmonisch ontwikkelingsprofiel verklaart het (grensoverschrijdend) gedrag niet volledig. Er kunnen andere factoren in het spel zijn. Het gedrag kan worden uitgelokt door bepaalde prikkels of ervaringen. Of het wordt bijvoorbeeld in stand gehouden door lacherige of boze reacties uit de omgeving.
- Het is belangrijk om zicht te krijgen op de **onderliggende behoeften** van het kind: wat vertelt het gedrag over dit kind, waar heeft het behoefte aan?

Een voorbeeld:

Een jongen van 10 jaar functioneert cognitief en emotioneel ongeveer op peuterniveau. Vanuit die ontwikkelingsleeftijd toont hij zeer veel interesse voor borsten. Net als peuters grijpt hij naar de borsten van meisjes en vrouwen in zijn omgeving.

De interesse van deze jongen in borsten kan verklaard worden vanuit zijn ontwikkelingsniveau. Het gaat niet om een obsessie of een oncontroleerbare drift, maar om ontwikkelingsgebonden gedrag.

Een kind van 10 jaar is echter geen peuter. De omgeving zal anders reageren dan bij een kind van 2 jaar. Bovendien heeft deze jongen al 10 jaar levenservaring. Hij heeft door de jaren heen geleerd dat hij veel aandacht krijgt als hij naar de borsten van vrouwen grijpt. Het gedrag is voor een deel in stand gehouden en versterkt door de (negatieve) reacties vanuit de omgeving.

Hoe reageren bij een disharmonisch profiel?

- Zoek de **cognitieve en emotionele ontwikkelingsleeftijd** van het kind uit.
- Zoek daarna in de normatieve lijst op in welke mate het waargenomen gedrag ontwikkelingsgebonden is. Concreet: welke vlag krijgt het gedrag op die leeftijd?
- De kleur van de vlag geeft handvatten voor je reactie.

Of je kan ook omgekeerd te werk gaan:

- Zoek in de normatieve lijst op bij welke **leeftijdscategorie** het waargenomen gedrag thuishoort.
- Komt de leeftijdscategorie van het waargenomen gedrag niet overeen met de kalenderleeftijd van het kind? Dan helpt dit je om zicht te krijgen op het disharmonisch ontwikkelingsprofiel van het kind.
- Zoek op welke vlag het gedrag krijgt. De kleur van de vlag geeft handvatten voor je reactie.

Signalen die wijzen op zorgwekkende situaties.

Het uitroepteken

In de lijst staan een aantal gedragingen die op zich niet grensoverschrijdend zijn, maar wel kunnen wijzen op nood aan **extra aandacht en zorg**. Zij worden voorafgegaan door een uitroepteken.

Een uitroepteken wijst op een situatie die extra waakzaamheid vraagt. Let daarop als je bepaald gedrag of een emotionele uiting inschat en een reactie bepaalt.

- Het gedrag kan een signaal zijn van **seksueel misbruik** of een ander **onderliggend probleem**.
- De persoon is extra **kwetsbaar** en kan moeilijk zelf bepalen waar grenzen liggen.
- Er is een risico op een **niet-ondersteunende context**. Bijvoorbeeld weinig privacy of een grote kans op negatieve reacties van de omgeving.

Wat te doen bij een uitroepteken?

- Een extra oogje in het zeil houden.
- Grondiger kijken naar de mogelijke oorzaken van het gedrag.
- Meer nabijheid en ondersteuning bieden.
- Oog hebben voor alle betrokkenen.
- Het gedrag kan een signaal zijn van achterliggende problemen, bijvoorbeeld als de pleger zelf slachtoffer (geweest) is.

Op basis van welke criteria zijn de vlaggen bepaald?

Groene vlag

De beschrijvingen bij de groene vlag zijn situaties die volgens alle criteria van het Sensoa Vlaggensysteem oké zijn en die bij ongeveer 20 % van de kinderen en jongeren voorkomen.

Onderzoekers gaan er dan van uit dat dit een **functionele rol** speelt in de **ontwikkeling** van kinderen en jongeren. (Friedrich, 1998)

Het gaat over gedrag:

- waarbij de grenzen voor wederzijdse toestemming, vrijwilligheid en gelijkwaardigheid niet overschreden zijn;
- dat logischerwijs hoort bij de ontwikkelingsfase;
- dat ook oké is voor de context en geen negatieve impact heeft op diegene die het gedrag vertoont en de betrokkenen.

Gele, rode en zwarte vlag

De andere vlaggen geven gedrag aan waarvan **minstens 1** van de 6 criteria niet oké is. Bijvoorbeeld als het gedrag onvoldoende in privacy plaatsvindt, of als er te grote ongelijkwaardigheid is tussen de betrokkenen. We geven hierbij ook vaak aan welk criterium er overschreden is.

Bij **herhaling** van grensoverschrijdend gedrag wordt een gele vlag rood, of een rode vlag zwart. We gaan er dan van uit dat de omgeving corrigerend heeft opgetreden en dat de kinderen of de jongeren de aangegeven grenzen begrepen hebben.

	Groen	Geel	Rood	Zwart
Toestemming	Oké	+ - Oké	-Oké	--Oké
Vrijwilligheid	Oké	+ - Oké	-Oké	--Oké
Gelijkwaardigheid	Oké	+ - Oké	-Oké	--Oké
Ontwikkeling	Oké	+ - Oké	-Oké	--Oké
Context	Oké	+ - Oké	-Oké	--Oké
Impact	Oké	+ - Oké	-Oké	--Oké

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig grensoverschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Baby's (0 tot 1,5 jaar)	<p>Emotionele ontwikkeling; fase Adaptatie (0-6 m) en Eerste socialisatie (6-18m): Baby's kunnen genieten van zintuiglijke prikkels maar kunnen zowel onder-reageren (onverschillig, ...) of overreageren (overprikkeld, afwerend, ...). Ze houden van huidcontact, aangeraakt worden en lichamenlijk bezig zijn. Vanaf 6 maand ontstaat er een voorkeur voor belangrijke anderen die de baby nodig heeft voor zijn basisveiligheid. De baby gaat die ook actief opzoeken, heeft moeite de aandacht te delen of de belangrijke andere te missen. Er is beginnende interesse in 'gelijken', imitatie of parallel spel, er is nog geen sprake van empathie. Een baby communiceert door middel van signalen en met het hele lichaam, en bootst al gelaatsuitdrukkingen, woorden en gebaren na. Intonatie is belangrijker dan de inhoud. Vanaf 6 maand communiceert een baby met gelaatsuitdrukkingen, gebarentaal, handelingen. Baby's vragen naar lichamelijk en verbaal contact. Aanvankelijk zijn emoties weinig gedifferentieerd, naarmate de baby ouder wordt zijn vrolijkheid, liefde, boosheid en angst duidelijk te onderscheiden. Een baby neemt emoties van belangrijke anderen onbewust over en toont dat hij de andere mist. Aanvankelijk normbesef is afwezig, de baby beseft niet dat hij anderen pijn doet. Je kan enkel fysiek beletten dat de baby iets fout doet. De fysieke aanwezigheid van 'de belangrijke andere' is nodig om grenzen aan te geven en regels na te leven. Er is nog geen transfer van grenzen en regels naar nieuwe situaties, en veel herhaling is nodig. Bij frustratie is een baby afhankelijk van externe regulatie van prikkels (wiegen, massage, lichamenlijk contact, herkenbare stem, ...). Een baby wil vaak onmiddellijke behoeftebevrediging (Claeys & Verduyn, 2012).</p>	<p>! Seksuele interactie en spel kan 'claimend' zijn. Zelfverwendend gedrag bij hoge frustratie. Een baby kan producten van het eigen lichaam uitsmeren (feces, speeksel). Kan ongecontroleerd agressief zijn tegenover zichzelf en de omgeving. ! Kan extreem en buiten alle proportie reageren op een klein voorval. Kan extreem zintuiglijk met bepaalde voorwerpen omgaan (likken, ruiken, ...). Kan ook apathisch reageren op prikkels. Kan atypisch angst uiten door bijvoorbeeld te vlot om te gaan met mensen of situaties, of geen reactie te vertonen (Claeys & Verduyn, 2012). ! Uitgesproken protestgedrag, onrust, apathie, agressiviteit ten opzichte van de belangrijke ander. ! Snelle wisseling van stemming.</p>		
	<p>Lichamenlijke ontwikkeling: huidcontact en zuigen: Huidcontact is een bron van bevrediging. Geknuffeld, gestreeld en gekust worden kan een lekker gevoel geven (Van der Doef, 1994). Baby's kunnen zuigen, bijten en maken geluiden. De zuigreflex is direct na de geboorte al sterk. Bijvoorbeeld duimzuigen (Van der Doef, 1994). Babyerecties komen voor. Er is nog geen consensus of dit veroorzaakt wordt door seksueel welbehagen of door druk op de blaas (Van der Doef, 1994).</p>			
	<p>Geslachtsdelen aanraken: Jongetjes vanaf 6 tot 8 maanden oud en meisjes vanaf 8 tot 11 maanden oud raken eigen geslachtsdelen onwillekeurig aan. Wanneer de motoriek voldoende ontwikkeld is om gericht iets te kunnen vastpakken (tegen het eind van het 1e jaar), wordt het aanraken van de geslachtsdelen doelgericht (de Graaf en Rademakers, 2007; de Graaf et al 2004, Zwiép 2005) (Cohen-Kettenis &</p>	<p>Aanraken en stimuleren van geslachtsdelen in de publieke ruimte. ! Geslachtsdelen van andere kinderen zonder toestemming aanraken of ontbloten is licht grensoverschrijdend gedrag.</p>		

	<p>Sandfort, 1996; Hayez, 2005; in deze 2 artikels: rond 6-7 maanden jongens & rond 10-11 maanden meisjes).</p> <p>Baby's tonen interesse in de geslachtsdelen van anderen: eerder interesse in mannelijke (vanaf 13 maanden) dan in vrouwelijke geslachtsdelen (vanaf 17 maanden). Deze interesse neemt tot het 6e jaar nauwelijks af (de Graaf & Rademakers, 2003).</p>			
	<p>Masturberen, spelen met geslachtsdelen:</p> <p>Tussen de 15 en 19 maanden verkennen baby's hun eigen lichaam. Ze stimuleren hun geslachtsdelen, bijvoorbeeld met de hand, door de bovenbeentjes tegen elkaar te knijpen of door de geslachtsdelen ergens tegenaan te wrijven (Roos & de Graaf, 2014).</p>			
	<p>Naakt rondlopen, stoeien en knuffelen:</p> <p>Baby's lopen en kruipen naakt rond (Zwiep, 2005, Friedrich et al, 1998). Baby's zijn zich nog niet bewust van de contextgebonden regels op dat vlak. Baby's worden graag geknuffeld, gestreeld en gekust. Huidcontact is een bron van bevrediging. Aanrakingen kunnen een aangenaam gevoel geven (van der Doef, 1994).</p>	<p>Naakt rondlopen in de publieke ruimte wanneer dit onveilig of gevaarlijk is. Door de context is dit licht grensoverschrijdend gedrag.</p>		
	<p>Genderverschillen tussen mannen en vrouwen:</p> <p>Baby's zien de uiterlijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Ze beseffen nog niet goed dat dit permanente kenmerken zijn. Ze kunnen nog niet goed hun eigen sekse aangeven (de Graaf, 2002; Straver, 1998, van der Doef, 1994, De Wit et al., 1995).</p>			

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig grensoverschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Peuters (1,5 tot 3 jaar)	<p>Emotionele ontwikkeling (eerste individuatiefase): Peuters vanaf 18 maanden willen alles zelf doen en hun eigen wil doordrukken. Rekening houden met de wil van anderen is moeilijk. Peuters kunnen al doelgericht provoceren om reactie uit te lokken, bijvoorbeeld kleren uittrekken, vieze woorden zeggen. Koppig zijn en zich verzetten tegen gezag (nee-periode) komen voor. Daarnaast kan een peuter gehoorzaam zijn uit eigenbelang (Claes & Verduyn, 2012). Peuters gaan in interactie met gelijken. Ze ervaren emoties als jaloers, trots, bang en boos zijn en kunnen moeilijk delen. Een compliment ontvangen maakt hen blij. Ze herkennen emoties bij anderen, maar kunnen nog niet inschatten of het 'echt' of 'gespeeld' is. Peuters zien het eigen aandeel in de reactie van een ander niet, bijvoorbeeld als iemand kwaad wordt. Er is een begin van het reguleren van frustraties, en emotioneel welbevinden is afhankelijk van een evenwicht tussen zelfbepaling en bijsturing krijgen (Claes & Verduyn, 2012). Taal met ondersteunende gebaren gebruiken ze als communicatiemiddel, waarbij ze vaak over eigen thema's vertellen. Peuters imiteren woorden en klanken en intonaties. Ze zeggen vieze woorden om reactie uit te lokken. Verder hebben ze nog geen intern geweten of schuldgevoel of inlevingsvermogen. Anderen moeten regels en normen opleggen. Ze kunnen zich niet inleven in anderen (geen empathie). Oorzaken van grensoverschrijdend gedrag worden buiten zichzelf gelegd (Claes & Verduyn, 2012).</p>	Negatief aandacht vragen. Heftige uitvallen van frustratie en agressie en de eigen angst voor afwijzing. ! Internaliserend en externaliserend probleemgedrag: woedebuien, zichzelf pijn doen, anderen lastigvallen.		
	<p>Lichamelijke interesse, geslachtsdelen bekijken of aanraken: Peuters steken uit nieuwsgierigheid allerlei kleine voorwerpen in hun mond of neus. Meisjes proberen soms een boontje of erwit of een klein stukje speelgoed in hun spleetje te stoppen (Hayez, 2005). In deze periode staat het zindelijk worden voorop. Bijgevolg kan er een grotere interesse in de geslachtsdelen voorkomen. Vanaf 1 jaar zijn de meeste kinderen geïnteresseerd in de geslachtsdelen van anderen. Vrijwel alle kinderen van 1 jaar kijken naar geslachtsdelen, willen ze aanraken of benoemen (de Graaf & Rademakers, 2009). Wat kinderen vooral drijft, is nieuwsgierigheid en het verlangen naar kennis. Peuters willen daarom wel eens stiekem door openstaande deuren van toilet, bad- of slaapkamer kijken. En ook blote mensen bekijken, of borsten of geslachtsorganen aanraken. Het lichaam van de ouders wekt het eerst de interesse op, gevolgd door dat van broers en zusjes en andere kinderen (Hayez, 2005).</p>	! Eenmalig objecten in anus of spleetje steken, al dan niet tijdens seksuele spelletjes (kan signaal zijn van misbruik) (Kendall-Tackett, 1993). Aandringen om te kijken naar iemands geslachtsdelen zonder toestemming en/of in het openbaar. Een eenmalige poging om iemands geslachtsdelen te ontbloten zonder toestemming en/of in het openbaar. De tong in iemands mond steken tijdens het kussen zonder vrijwilligheid. Eenmalig borsten willen aanraken wanneer de context dat niet toelaat of wanneer de persoon aangeeft dit niet te willen. ! Opvallend veel bezig zijn met seksuele spelletjes en seksueel expliciet gedrag (bijvoorbeeld ritmisch	! Herhaaldelijk scherpe voorwerpen in eigen of andermans anus of vagina steken (kan schade veroorzaken bij zichzelf of de ander). ! Herhaaldelijk aandringen om te kijken naar iemands geslachtsdelen. ! Herhaaldelijk proberen iemands geslachtsdelen te ontbloten zonder toestemming en/of in het openbaar. ! De geslachtsdelen van kinderen en volwassenen eenmalig met de mond aanraken zonder toestemming (oraal contact). ! Herhaaldelijk borsten willen aanraken wanneer de context	! De geslachtsdelen van kinderen en volwassenen herhaaldelijk zonder toestemming aanraken met de mond (oraal contact).

		stimuleren van geslachtsdelen, het nabootsen van seks met poppen, of leeftijdsgenoten (met kleren aan). ! Seksuele spelletjes wanneer de context het niet toelaat.	dat niet toelaat of als de persoon aangeeft dat niet te willen.	
	<p>Seksueel experimenteren, seksuele spelletjes: Bij het einde van de peutertijd kunnen peuters stereotiepe seksuele spelletjes spelen. Ruim een kwart van de 2- tot 5-jarigen speelt wel eens doktertje (Roos & de Graaf, 2014) en vadertje en moedertje (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; Zwiap, 2005). Elkaar omhelzen en zoenen op de mond is geen uitzondering (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; Zwiap, 2005). Kinderen bedenken een situatie waarin ze volwassen rollen naspelen en waarin seksualiteit een rol speelt. In het seksueel rollenspel imiteren peuters de volwassenen. Dit soort spelletjes helpt kinderen om hun lichaam te ontdekken. Ze maken hen vertrouwd met de sociale omgang. De kinderen identificeren zich met het gedrag van hun rolmodellen. Ze maken zich onbewust een aantal kenmerken van hun rolmodel eigen en geven daarmee zichzelf gestalte (de Graaf & Rademakers, 2009).</p>	Opvallend veel bezig zijn met seksuele spelletjes en seksueel expliciet gedrag zoals het ritmisch stimuleren, het nabootsen van seks met poppen of met leeftijdsgenoten (met kleren aan). Seksuele spelletjes spelen wanneer de context het niet toelaat, is licht grensoverschrijdend gedrag.	! De anderen pijn doen tijdens het seksuele spel: bijvoorbeeld bijten, knijpen.	
	<p>Seksuele moppen, seksueel taalgebruik: Rond de leeftijd van 3 jaar begint bij sommige kinderen de viezewoordenfase, vaak over het zindelijk worden. Het uitspreken van woorden als 'poep', 'piemel', 'pis' en 'kak' vinden ze leuk. Het is een spelletje voor de grap of om reactie uit te lokken bij volwassenen. Van de ouders van 2- tot 5-jarigen zegt 84 % dat dit wel eens gebeurt (Roos & de Graaf, 2014; van der Doef, 1994; Zwiap, 2005).</p>	Herhaald uitspreken van 'vieze woorden' wanneer de context het niet toelaat.		
	<p>Masturberen, stimuleren geslachtsdelen: Peuters ontdekken dat het aanraken en bevredigen van hun geslachtsdeel genot bezorgt. Ouders in verschillende landen namen dit gedrag waar tot circa 10 jaar (de Graaf & Rademakers, 2003; de Graaf, 2013). Van 2 tot 6 jaar bevredigt 1 op 4 van de jongens en 1 op 6 van de meisjes zich. Het aanraken of stimuleren van de geslachtsdelen gebeurt niet om een orgasme te ervaren, maar het kan wel tot een orgasme leiden. 10 % van de kinderen tussen 4 en 10 jaar bevredigt zich tot een orgasme. Peuters leggen wel nog geen verband tussen seksueel gedrag en orgasme. Dat is iets wat ze in de loop der jaren pas leren en in hun puberteit gaan toepassen. Meisjes stimuleren hun geslachtsorganen in het algemeen meer indirect dan jongens. Bekende methoden zijn op een hobbelpaard hobbelen, de dijen samendrukken en het 'beklimmen' van poppen, ander speelgoed of de knie van een ouder. Niet alle kinderen vertonen in dezelfde mate dit auto-erotische gedrag. 12 % van de jongens en 20 % van de meisjes gebruikt een voorwerp om zichzelf te stimuleren (de Graaf, 2003). Dat kan gepaard gaan met zacht kreunen, onregelmatige ademhaling, blozen (Yang, 2009). Kinderen doen wel eens aan zelfbevrediging om zichzelf te troosten. De bevrediging ontwikkelt zich dan door frustratie en ter compensatie (Hayez,</p>	Zich bevredigen in de publieke ruimte is licht grensoverschrijdend gedrag door de ongepaste context. ! Bevrediging van de geslachtsorganen in een context die dit niet toelaat. ! Zichzelf pijn doen bij de zelfstimulatie. Zich aan andere kinderen opdringen (Kendall-Tackett, 1993).	Zich herhaaldelijk bevredigen in de publieke ruimte is ernstig grensoverschrijdend gedrag door het herhaalde karakter en de ongepaste context. ! Opvallend veel bezig zijn met bevrediging van de geslachtsorganen in een context die dit niet toelaat.	

	2005). Dit gedrag kan ook plaatsvinden bij verveling, of een toestand van angst of opwinding (Yang, 2009).			
	<p>Naakt zijn, stoeien en knuffelen: Kinderen van 1,5 tot 3 jaar lopen nog wel eens naakt of in ondergoed rond (Friedrich et al., 1998; Zwiep, 2005). Kinderen stoeien en knuffelen graag, waarbij ze anderen omhelzen, kusjes geven en op de schoot zitten. De behoeften van peuters zijn hier heel verschillend (Zwiep, 2005).</p>	Opzettelijk ontbloten en toekeren van de geslachtsdelen of het achterwerk (moonning) in het openbaar is grensoverschrijdend gedrag door de publieke context. Stoeien en knuffelen met vreemden, baby's of andere kleine kinderen tegen hun zin, is licht grensoverschrijdend gedrag door het ontbreken van wederzijdse toestemming.		
	<p>Seksuele beelden, interpretatie bij het zien van seks: Peuters kunnen seksuele beelden interpreteren als ruzie, gevecht en er bang van worden. Maar er is weinig bekend over het effect van de confrontatie met beelden van seksuele opwinding of seksuele interactie op jonge kinderen (Nikken, 2007).</p>	! Verwarring of angst door seksuele beelden.	! Herhaalde angst door seksuele beelden (kan een signaal zijn van misbruik).	
	<p>Genderidentiteit en stereotypen: Vanaf 2 tot 2,5 jaar weten kinderen of ze zelf een jongen of een meisje zijn en tot welke seks andere mensen behoren. Dit besef is gebaseerd op uiterlijke kenmerken. Soms denken peuters dat dit later nog kan veranderen. Peuters zien dat ze anders zijn dan de andere kinderen, bijvoorbeeld 'Ik heb een piemel en jij niet' (de Graaf, 2004; De Wit et al., 1995; Straver, 1998, van der Doef, 1994). Kinderen gaan zich ook meer conform de eigen genderrol gedragen (Ruble, Martin & Berenbaum, 2006). Ze weten welk gedrag 'mannelijk' en welk gedrag 'vrouwelijk' is (De Wit et al., 1995).</p>			

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig grensoverschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kleuters (3 tot 6 jaar)	<p>Emotionele ontwikkeling: Geleidelijk aan begint het schaamtegevoel zich te ontwikkelen. Kleuters streven uiterlijke kenmerken van de 'belangrijke andere' na: kapsel, uitrusting, looks. Kleuters identificeren zich met de 'belangrijke andere' en hechten waarde aan het oordeel van die belangrijke andere. Kleuters accepteren regels van sociaal gedrag en hebben een beginnend besef van waarden en normen. Kleuters krijgen empathie en herkennen gevoelens van anderen, maar ze vertrekken nog vanuit de eigen gevoelswereld. Ze kunnen eenvoudig eigen gevoelens benoemen, en zijn geïnteresseerd in verhalen, gedachten en gevoelens van anderen. Zij stellen voortdurend waarom-vragen. Zij kunnen hun taal aanpassen aan de luisteraar en zijn creatief met taal. Zij tonen schuldgevoelens en spijt, kunnen het eigen aandeel in een conflict zien, en zijn meer en meer intrinsiek gemotiveerd. Frustraties uiten kleuters meer verbaal. Ze vertonen destructief en agressief gedrag tegenover de bron van frustratie, of trekken zich terug (Claes & Verduyn, 2012). Kleuters kunnen regelmatig overvallen worden door onaangename gevoelens (schuldgevoelens, angst, gevoel van vernedering of frustratie, droefheid) (Hayez, 2005). Zij nemen seksueel gerelateerde verschijnselen waar, zonder meteen de inhoud of de draagwijdte daarvan te begrijpen. Naar het einde van de kleutertijd verliezen kleuters hun egocentrisme en zijn ze daardoor beter in staat zich te verplaatsen in de ervaringen van anderen (Zwiep, 2005).</p>	<p>Negatieve gevoelens zoals schuld of schaamte, angst, bezorgdheid en verwarring komen vaker voor bij meisjes dan bij jongens (de Graaf & Rademakers, 2006). ! Faalangst, zeer zwak zelfvertrouwen, impulsieve agressie (kan een signaal zijn van misbruik). ! Passiviteit of motorische hyperactiviteit (kan een signaal zijn van misbruik). ! Mogelijke symptomen van seksueel misbruik: angst, nachtmerries, internaliserend en externaliserend probleemgedrag, regressie, immaturiteit, agressie en antisociaal gedrag.</p>		
	<p>Verliefdheid, stoeien, knuffelen: Kleuters stoeien en knuffelen. Ze omhelzen of geven kusjes (ook op de mond), ze zitten op schoot. Maar geleidelijk aan vinden kleuters zichzelf te groot om nog op schoot te zitten. Ouders stellen vast dat 5- tot 6-jarige kleuters borsten aanraken of een poging daartoe ondernemen (Friedrich et al, 1998; Oostveen et al, 1994). Kleuters kennen een gevoel van verliefdheid. In onderzoek wordt het beschreven als een speciale vriendschap (Van der Doef, 1994). Van de ouders van 2- tot en met 5-jarigen geeft 27 % aan dat hun kind wel eens verliefd is geweest (Roos & de Graaf, 2014).</p>	<p>Eenmalige poging om zonder toestemming de tong in andermans mond te steken tijdens het kussen. Borsten aanraken of een poging daartoe ondernemen zonder toestemming te vragen.</p>	<p>Herhaald zonder toestemming borsten aanraken. Herhaalde pogingen om zonder toestemming de tong in andermans mond te steken tijdens het kussen.</p>	
	<p>Seksueel getinte taal en spelletjes: Verkenning van het eigen en andermans lichaam en de bijbehorende gevoelens gaat door. Deze verkenningstocht wordt vaak geactiveerd door hiaten in de kennis van de kleuter. Omdat de sociale controle groter wordt, gebeurt dit verkennen geleidelijk aan minder in het openbaar. Doktertje spelen, vadertje en moedertje spelen buiten de school, buiten het gezichtsveld van volwassenen, omdat ze het signaal hebben gekregen dat dit soort spelletjes niet passen in bijvoorbeeld het schoolreglement (Van der Doef, 1994).</p>	<p>Andere kinderen tegen hun zin betrekken bij seksuele spelletjes. ! Jongere kleuters of peuters betrekken bij seksuele spelletjes. ! Vroege niet-leeftijdsgepaste seksuele kennis.</p>	<p>! Herhaaldelijk of met dwang of overwicht andere kinderen betrekken bij seksuele spelletjes. ! Herhaalde seksuele pesterijen of vernederingen</p>	

	<p>Rond een jaar of 3 begint bij sommige kinderen de viezewoordenfase, vaak rond het zindelijk worden. Kinderen zeggen dan ineens veelvuldig 'poep' of 'piemel', doorgaans vooral voor de grap of om een reactie uit te lokken van de ouder (Roos & de Graaf, 2014; Zwiép, 2005). Van de ouders van 2- tot 5-jarigen zegt 84 % dat dit wel eens gebeurt (Roos & de Graaf, 2014). Kleuters vertellen elkaar 'schuine' moppen of maken tekeningen van geslachtsdelen (Van der Doef, 1994). Tussen 2 en 3 jaar gaan kinderen ook vragen stellen over verschillen tussen jongens en meisjes, zwangerschap (2,5 jaar) en geboorte (3 jaar). (Brilleslijper-Kater & Baartman, 2000). Rond 6 jaar merken kinderen dat volwassenen minder openstaan voor het beantwoorden van vragen dan ze wel beweren. Vandaar dat kinderen zich meer wenden tot leeftijdsgenoten (Hayez, 2005, Zwiép, 2005).</p>	<p>Herhaaldelijk uitspreken van 'vieze woorden' wanneer de context het niet toelaat. Eenmalige seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden) die niet gepast zijn voor de context. Eenmalig seksueel gore gesprekken met leeftijdsgenoten. Vroege niet-leeftijdsgepaste seksuele kennis (signaal van misbruik).</p>	<p>(bijvoorbeeld continu broekje willen aftrekken); kan een signaal zijn van misbruik. ! Herhaaldelijk seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden) die niet gepast zijn voor de context. Herhaaldelijk seksueel vulgaire gesprekken met leeftijdsgenoten. ! Eenmalig of herhaaldelijk seksueel expliciete en/of vulgaire gesprekken met (groot) leeftijdsverschil. ! De andere(n) opzettelijk pijn doen tijdens het verkennen van het lichaam (bijten, knippen, ...) kan een signaal zijn van misbruik.</p>	
	<p>Naakt rondlopen: Vanaf 4 jaar ontwikkelen zich gevoelens van schaamte en preutsheid: 'Doe de deur dicht!' (Friedrich et al, 1998).</p>	<p>Naakt rondlopen indien de context dit niet toelaat. Opzettelijk ontbloten en toekeren van achterwerk (moonen). ! Angst bij het uitkleden en ontbloten (signaal van misbruik). ! Afwezigheid van schaamte.</p>	<p>! Zichzelf herhaaldelijk ontbloten en naakt presenteren. ! Grote angst bij het uitkleden of ontbloten (signaal van misbruik).</p>	
	<p>Zelfbevrediging of masturbatie: Veel kleuters raken soms hun geslachtsdelen aan. Om een lekker gevoel te ervaren, wrijven ze erover of spelen ze ermee. De intentie is niet seksueel, de kleuter friemelt aan zijn of haar geslacht omdat dit een prettig gevoel geeft (Van der Doef, 1994; Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; De Wit et al.,1995). Negen van de tien ouders van 2- tot en met 5-jarigen zien wel eens dat hun kind thuis zijn of haar eigen geslachtsdelen aanraakt (Roos & de Graaf, 2014). Ongeveer 10 tot 15 % van de kinderen kent reeds de klassieke zelfbevredigingsgebaren. Soms ook zelfbevrediging door frustratie of ter compensatie, bijvoorbeeld om de verveling of het gemis aan speelkameraadjes te compenseren (Hayez, 2005).</p>	<p>Anderen storen met opvallend veel bezig zijn met zelfbevrediging. Indien zelfbevrediging niet past in de context (bijvoorbeeld in de klas). Zich afzonderen of afwezig zijn (sociaal isolement). ! Anderen storen met seksueel expliciet gedrag (bijvoorbeeld ritmisch stimuleren van geslachtsdelen, het nabootsen van</p>	<p>! Dwangmatige zelfbevrediging (zonder er plezier aan te beleven) (signaal van misbruik). ! Geïrriteerde geslachtsdelen (signaal van misbruik).</p>	

	<p>Ook seksuele opwinding in de vorm van blozen, zweten en verhoogde ademhaling komt voor onder kinderen (Galenson, 1990; Zwiep, 2005).</p>	<p>seks met poppen, of leeftijdsgenoten (met kleren aan)).</p>		
	<p>Geslachtsdelen bekijken of aanraken: De kleuters worden vooral gedreven door een enorme nieuwsgierigheid: elkaar uitkleden en elkaars geslachtsdelen bekijken (De Wit et al., 1995), stiekem in de badhokjes gluren en kijken hoe de ander plast. De geslachtsdelen van de ouders proberen aan te raken, de piemel van een hond of een poes aanraken en aan volwassenen vragen of ze hun geslachtsdelen mogen zien. Op deze wijze ontdekken kinderen elkaars lichaam, bevredigen zij elkaars lichaam en doen zij de eerste ervaringen op met lustbeleving in gezelschap. Meestal gaat het hier overwegend om het betasten van elkaars lichaam (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; voor een deel Schoentjes et al., 1999; Van der Doef, 1994, Friedrich et al, 1998). De ontdekking dat meisjes 'niets' hebben kan voor sommige jongetjes een bron van angst betekenen. Omgekeerd kunnen meisjes tot de vaststelling komen 'niets' (meer) te hebben. Ondernemende kleuters zullen elke gelegenheid aangrijpen om erachter te komen hoe het bij leeftijdsgenootjes zit (Hayez, 2005). Genitaal contact met het andere geslacht komt voor. Uit studie bleek ruim 50 % van de jongens en 17 % van de meisjes genitaal contact (op elkaar liggen) gehad te hebben met het andere geslacht (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996).</p>	<p>Eenmalig gluren wanneer de context het niet toelaat of tegen de wil van anderen. ! Opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden, pornografische interesse (kan een signaal zijn). Eenmalig zonder toestemming anderen betasten. Opvallend veel bezig zijn met wederzijdse bevrediging of groepsbevrediging. Negatieve gevoelens zoals schuld, schaamte, angst, bezorgdheid en verwarring komen vaker voor bij meisjes dan bij jongens, en wanneer het kind onder druk is gezet of het vriendje niet van ongeveer dezelfde leeftijd is (de Graaf & Rademakers, 2006). Poging tot geslachtsgemeenschap met instemming. Eenmalig vragen of aanbieden aan gelijkwaardige kinderen van orale seks. Eenmalig objecten in anus of spleetje steken, al dan niet tijdens seksuele spelletjes. Kleuters doen soms aan 'hoofdvrijen' (imiteren van bewegingen bij orale seks) na het zien van beelden van orale seks (de Graaf & Rademakers, 2009); uit studies blijkt dat anaal of oraal contact van jongens met jongens voorkomt. Bij meisjes zijn orale contacten nauwelijks of niet aan de orde.</p>	<p>Herhaaldelijk gluren. ! Herhaalde opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden, grote pornografische interesse. Herhaaldelijk zonder toestemming anderen betasten. ! Aanraking of blootstelling afdwingen van geslachtsdelen met druk, chantage, manipulatie, ... Poging tot geslachtsgemeenschap zonder instemming. ! Angst opwekken of dreigen (al dan niet met dreiging van geweld). Op eigen initiatief eenmalig aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact). ! Herhaaldelijk objecten in anus of spleetje steken, al dan niet tijdens seksuele spelletjes kan een signaal zijn van misbruik.</p>	<p>Herhaalde pogingen tot geslachtsgemeenschap zonder instemming. Herhaaldelijk op eigen initiatief aanraken met de mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact). ! Orale seks afdwingen of opleggen aan jongere kinderen.</p>
	<p>Genderidentiteit en genderstereotypen: Kleuters komen langzaam tot het besef dat ze een jongen of een meisje zijn. Langzamerhand begrijpen zij dat jongens later een man worden en meisjes een vrouw (Kohnstamm, 1993). Ze kunnen vanaf 2 jaar de geslachtsdelen benoemen, vanaf 2,5 jaar weten ze of ze zelf een jongen of een meisje zijn. Rond een jaar of 5 weten kinderen dat sekse een constant gegeven is. Kennis van</p>	<p>! Genderdysfore gevoelens en gedachten.</p>		

	<p>genderrollen neemt in deze levensfase sterk toe. Kinderen gaan zich ook meer conform de eigen genderrol gedragen (Ruble, Martin & Berenbaum, 2006). Tussen het derde en vierde levensjaar beseffen ze dat gender een constant gegeven is.</p> <p>Het rollenpatroon wordt belangrijk: 'Dit is geen speelgoed voor een jongen', 'Hela, ik ben geen meisje hoor' en 'Dat zijn jongenskleren'. Rond 6 jaar zijn deze opvattingen vrij rigide.</p> <p>Op deze leeftijd heeft de reactie van anderen nog weinig gevolgen voor het gevoel van eigenwaarde (Harter, 2008). Naar het einde van de kleutertijd spelen meer en meer jongens met jongens en meisjes met meisjes (de Graaf et al., 2004). De voorkeur bestaat al voor het zesde jaar en wordt daarna alsmaar sterker.</p>			
--	--	--	--	--

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig grensoverschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kinderen (6 tot 11 jaar)	<p>Emotionele ontwikkeling: Kinderen kennen seksueel schaamtegevoel en kunnen tegelijk onzeker en trots zijn over het eigen lichaam en uiterlijk. Populariteit speelt al een belangrijke rol. Er is angst om uitgelachen te worden. De belangrijke andere is niet langer de spilfiguur. Relaties en vriendschappen worden steeds belangrijker. Kinderen ervaren een duidelijk verschil tussen verliefdheid en vriendschap en hebben een grote loyaliteit voor vrienden. Een kind neemt verantwoordelijkheid op, wil zich verdienstelijk maken en helpt anderen. Het wil erbij horen, heeft behoefte aan waardering en erkenning, er is sociale angst. Op die leeftijd zet het zich af tegen het andere geslacht. Empathie ontwikkelt zich verder, het kind heeft zicht op de gevoeligheden, sterktes en zwaktes van anderen en pest soms 'gelijken'. Kinderen dialogeren, discussiëren en argumenteren. Ze zien oorzaak-gevolgrelaties, kunnen vertellen over eigen gevoelens en kunnen los van eigen ervaringen, meevoelen met een ander. Een kind kan nadenken over wat het goed en fout heeft gedaan, gedrag wordt vooral beoordeeld naar de intentie. Het kan regels van goed en kwaad toepassen, en kan zich aanpassen aan de regels. Het interne geweten uit zich meer en meer. Tegen het einde van deze fase is er sprake van introspectie en reflectie (Claes & Verduyn, 2012).</p>	Lichte pesterijen, anderen uitlachen.		
	<p>Verliefdheid, relaties en gevoelens: Het verschil tussen knuffelen, vrijen en verliefdheid wordt duidelijk. Emoties die bij stoeien en knuffelen horen, omschrijven kinderen als iets dat aan de buitenkant van het lichaam gebeurt. Emoties die bij verliefdheid horen als iets dat zich in het lichaam afspeelt (Laan et al., 1996). Verliefdheid kan bij kinderen heftige gevoelens teweegbrengen, zonder dat daar seksuele gevoelens aan gekoppeld hoeven te worden (Van der Doef, 1994). De verliefdheid wordt de belangrijkste uitingsvorm van intimiteit. Dit kan op een leeftijdsgenoot zijn maar ook op een volwassene (Zwiep, 2005). Het kind kan door te zeggen dat het verliefd is, heel verlegen worden (Van der Doef, 1994). Vanaf een jaar of 8 kunnen vrijwel alle kinderen beschrijven hoe het voelt om verliefd te zijn en de meeste van hen zijn zelf ook wel eens verliefd geweest (de Graaf & Rademakers, 2009). Aan het eind van deze levensfase zijn de meeste kinderen wel eens verliefd geweest en sommige kinderen hebben dan ook 'verkering', meestal met iemand uit de klas. Deze relatie bestaat vaak slechts uit het bij elkaar staan in de pauze of met een groep vrienden rondhangen. Er is nauwelijks lichamelijk contact (ook geen handen vasthouden of zoenen) en ze brengen ook zelden tijd met elkaar door zonder anderen erbij (Kuik, 2003). Naarmate het kind ouder wordt, is er meer sprake van lichamelijke contact gekoppeld aan verliefd zijn: de eerste voorzichtige aanraking (tegen elkaar aanzitten, handje geven, arm om elkaar heen) geeft een heel spannend gevoel (Rademakers, 2000.). Bijna alle kinderen tussen 10 en 12 zeggen wel eens verliefd te zijn geweest, waarbij in 50 % van de gevallen ook gezoend wordt (de Graaf & Rademakers, 2009).</p>	Het ervaren van verliefdheid is niet altijd wederzijds. Het blijven aandringen bij de ander, wanneer deze geen wederkerige liefde voelt, is grensoverschrijdend gedrag. Tong in andermans mond steken tijdens het kussen (Schoentjes et al., 1999).		

	<p>Kennis over seksualiteit: Vanaf ongeveer 7 jaar weet een toenemend aantal kinderen dat geslachtsdelen ook een seksuele functie hebben. Ook weet de meerderheid van 7- en 8-jarigen dat je geslachtsgemeenschap moet hebben om zwanger te worden en hoe een baby uit de buik komt (Hagens & Leeuwenburgh, 1999, de Graaf et al., 2004). Met de leeftijd gaan kinderen steeds meer vragen stellen over seksualiteit. Twee derden van de ouders van 6- tot en met 9-jarigen en drie vierden van de ouders van 10- tot en met 12-jarigen krijgt wel eens vragen over seksualiteit.</p>	<p>! Niet-leeftijdsgepaste seksuele kennis (kan een signaal zijn van misbruik). Vragen over seks op ongepaste momenten en plaatsen.</p>		
	<p>Uitdagen of verleiden: Kinderen en voornamelijk meisjes durven wel eens openlijk uitdagend en verleidelijk gedrag tegenover volwassenen vertonen. Kinderen klimmen bij vertrouwde mensen op schoot en zijn aanhalig (Van der Doef, 1994; Zwiép, 2005).</p>	<p>Vertonen van uitdagend en verleidelijk gedrag tegenover andere volwassenen of oudere jongeren (lolitagedrag); flirtend praten. Zonder enige terughoudendheid onbekenden knuffelen en vertrouwen. Storend seksueel expliciet gedrag (in het openbaar ritmisch stimuleren, lichaam tegen mensen of meubels wrijven, geslachtsdelen laten zien) (Van Wijk et al., 2007).</p>	<p>! Verlagen of vernederen van zichzelf of anderen met seksuele thema's (bijvoorbeeld kledij die zicht toelaat op borsten en geslacht tentoonspreidt) (kan signaal zijn van misbruik).</p>	
	<p>Seksuele interesse, verlangens, fantasieën, gluren: Kinderen worden vooral gedreven door nieuwsgierigheid en het verlangen naar kennis. Het kind wil zien wat het eigenlijk niet mag zien, juist omdat het verboden is (Hayez, 2005). Kinderen tonen minder openlijk belangstelling voor elkaars lichaam. Toch gaan ze veel experimenteren met seks en lichaam en komt er een geleidelijke bewustwording van allerlei – soms seksueel getinte – verlangens (Zwiép, 2005). Hoewel sommige kinderen op deze leeftijd ongetwijfeld al seksuele fantasieën hebben, is de prevalentie, frequentie, inhoud en ermee gepaard gaande opwindning onbekend. In retrospectieve studies geven volwassenen vaak aan dat ze hun eerste seksuele fantasieën tussen de 11 en 13 jaar hadden (Leitenberg & Henning, 1995). Vanaf een jaar of 10 neemt de interesse in seks toe. Seks wordt een belangrijk gespreksonderwerp maar er is wel veel variatie in de mate waarin kinderen op die leeftijd al met seks bezig zijn (Kuik, 2003). Op deze leeftijd komen sommige kinderen ook in contact met pornografische beelden (Roos & de Graaf, in voorbereiding). Ze concentreren zich op een gedetailleerde kennis van het lichaam en de geslachtsdelen (in hun fantasie staat een persoonlijk seksueel contact op het punt te gebeuren) (Hayez, 2005, tussen de leeftijd van 11-13 jaar).</p>	<p>Angsten gekoppeld aan seksuele fantasieën. Gewelddadige fantasieën. Veel bezig zijn met seks (bijvoorbeeld met online porno). Eenmalig gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes (Van Wijk et al, 2007).</p>	<p>Opvallend veel bezig zijn met seks (bijvoorbeeld met online porno). Herhaaldelijk gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes.</p>	
	<p>Geslachtsdelen bekijken, aanraken: Tal van seksuele activiteiten met bekenden rond 6- of 7-jarige leeftijd komen neer op experimenteren of inspecteren. Dit is nuttig om kennis op te doen en een gevoel van veiligheid op seksueel gebied te ontwikkelen (Van der Doef, 1994; Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996). Kinderen – en vooral tussen 7 en 8 jaar – tonen graag hun eigen geslachtsdelen en willen ook die van andere kinderen zien. Ze bekijken ze en willen weten hoe ze</p>	<p>Eenmalige seksuele opwindning in het openbaar door het vertonen van geslachtsdelen of bevrediging aan bekenden of voor de webcam (Van Wijk et al, 2007). Eenmalig proberen anderen uit te kleden zonder diens toestemming.</p>	<p>! Herhaalde seksuele opwindning door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden, bijvoorbeeld bevrediging in het</p>	<p>Herhaaldelijk aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact).</p>

	<p>functioneren: ze raken ze aan, inspecteren ze en spelen ermee. Spelletjes met kinderen van het eigen geslacht hebben een ander karakter dan met kinderen van het andere geslacht (Hayez, 2005, Van der Doef 1994).</p> <p>Kinderen worden vooral gedreven door nieuwsgierigheid en het verlangen naar kennis. Het kind wil zien wat het eigenlijk niet mag zien, juist omdat het verboden is (Hayez, 2005).</p>	<p>Eenmalig gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes (Van Wijk et al., 2007).</p> <p>! Grote angst om betrappt te worden.</p>	<p>openbaar of voor de webcam.</p> <p>! Herhaaldelijk proberen anderen uit te kleden zonder diens toestemming.</p> <p>Eenmalig aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact) (Van Wijk et al, 2007).</p>	
	<p>Masturberen, genitaal spel:</p> <p>Masturbatie neemt vanaf 8 jaar en vooral bij jongens toe. Gemiddeld gebeurt dit voor het eerst bij jongens op 10 jaar (de Graaf & Rademakers, 2009). De leeftijd waarop meisjes beginnen met masturberen, is variabel, gemiddeld 8 jaar. Zelfbevrediging komt voor, gekoppeld aan verveling, angst of opwinding. Vanaf 10 jaar tot aan de puberteit gaat 30 tot 40 % van de jongens en 18 tot 30 % van de meisjes masturberen (Zwiep, 2005). Masturberen is het zich bewust worden dat seksualiteit een functie krijgt in sociale situaties (met en via anderen; dit kan ook groepsgewijs).</p>	<p>Masturbatie in het openbaar of met onvoldoende zorg voor de eigen privacy.</p> <p>Opvallend veel bezig zijn met masturbatie.</p>	<p>Geïrriteerde geslachtsdelen door masturbatie.</p> <p>! Masturbatie niet kunnen stoppen.</p>	
	<p>Seksueel taalgebruik en seksuele moppen:</p> <p>In kindertekeningen verschijnen vaker geslachtsorganen (Van der Doef, 1994). Kinderen verzinnen seksueel getinte mopjes of vertellen aan elkaar dat seks vies is en maken rijmpjes met seksuele woorden (zie Hayez, 2005). Vanaf 7-8 jaar gaat een deel van de gesprekken over seksuele kennis en seksueel getinte moppen (Zwiep, 2005).</p> <p>Praten over seksueel getinte onderwerpen komt vaak voor bij kinderen onder de 13 jaar. Kinderen van 11 en 12 jaar praten vaker over seks met elkaar en kijken ook vaker naar pornografische plaatjes dan jongere kinderen (de Graaf & Rademakers, 2009).</p>	<p>Eenmalig tekeningen over gewelddadige seksuele handelingen maken (ook verkrachting) (Van Wijk et al, 2007).</p> <p>Eenmalige seksuele schuttingtaal (vulgair), geluiden, tekeningen (onzedelijkheden) (Van Wijk et al, 2007).</p> <p>Herhaaldelijk seksueel vulgaire gesprekken met leeftijdsgenoten (online en in real life) (Van Wijk et al, 2007).</p> <p>Eenmalig seksueel expliciete en/of vulgaire gesprekken met (groot) leeftijdsverschil (online en in real life).</p>	<p>Herhaaldelijk tekeningen over gewelddadige seksuele handelingen maken (ook verkrachting).</p> <p>Herhaaldelijk seksuele schuttingtaal (vulgair), geluiden, tekeningen (onzedelijkheden).</p> <p>Herhaaldelijk seksueel expliciete en/of vulgaire gesprekken met (groot) leeftijdsverschil (online en in real life).</p> <p>! Herhaaldelijk tekeningen over gewelddadige seksuele handelingen (ook verkrachting) maken.</p>	
	<p>Naakt rondlopen:</p> <p>Kinderen ontwikkelen een schaamtegevoel bij het omkleden. Kinderen worden introverter en preutser. De deur van de badkamer of toilet moet bijvoorbeeld op slot (de Graaf, 2014; Schoentjes et al., 1999; Zwiep, 2005).</p>	<p>Opzettelijk ontbloten en toekeren van het achterwerk (moonie) en geslachtsorganen.</p> <p>! Angst bij het zich ontkleden.</p>	<p>Regelmatig ontbreken van het schaamtegevoel.</p> <p>! Regelmatig angst bij het zich ontkleden.</p>	

	<p>Online seksualiteit: Kinderen uit het vijfde en zesde leerjaar gaan online op seksuele ontdekking. Zo geeft 5% van de kinderen uit de derde graad lager onderwijs aan de afgelopen twee maanden een sexy foto te hebben gestuurd. De helft van de bevroagde kinderen geeft ook aan wel sexy foto's te maken, maar deze niet te versturen. (Apestaartjaren, 2022). Zo stuurde 10 % van de kinderen al eens een sexy foto van zichzelf. De meesten van hen stuurden slechts één keer een sexy foto van zichzelf (69 %). 21 % deed het al enkele keren en 10 % doet dit vaker (Apestaartjaren, 2020).</p>	<p>Het percentage kinderen dat een foto ontvangt, is groter dan de personen die een sexy foto versturen. 52 % van de kinderen kreeg ongevraagd een foto toegestuurd, vaak van mensen die ze eigenlijk niet zo goed kenden (Apestaartjaren, 2022). Het ongevraagd sturen van sexy foto's zonder toestemming, is grensoverschrijdend gedrag. 45 % van de kinderen ervaart druk om een naaktfoto te sturen (Apestaartjaren 2022). Iemand onder druk zetten voor een naaktfoto, is grensoverschrijdend gedrag. Naar sekslijn bellen, chatten. Surfen op pornosites.</p>	<p>Een kleine groep maakt seksueel getinte filmpjes en foto's van anderen en verspreidt deze impulsief, zonder inzicht in de mogelijke gevolgen (Livingstone, 2011).</p>	<p>! Herhaaldelijk en zonder toestemming, met inzicht in de mogelijke gevolgen, seksueel getinte filmpjes en foto's van anderen maken en/of verspreiden. (Jonker & Ohlrichs, 2009)</p>
	<p>Seksueel spel: Ruim een kwart van de ouders van 6- tot en met 9-jarigen rapporteert een observatie van 'doktertje spelen' (Roos & de Graaf, 2014). Aan het eind van de kindertijd worden vaker groepsspelletjes gespeeld, bijvoorbeeld zoenspelletjes of masturbatiespelletjes (de Graaf & Rademakers, 2009). Het openlijk aanraken en strelen van de eigen geslachtsorganen en seksuele spelletjes met andere kinderen gebeurt steeds minder openbaar (Zwiep, 2005). Ongeveer 50 % van de jongens heeft rond het 10^e levensjaar seksueel georiënteerde spelletjes met andere jongens. Ze laten elkaar hun geslachtsdelen zien of aanraken. Een derde van de jongens heeft seksueel getint spel met meisjes van dezelfde leeftijd. Een derde van de meisjes heeft seksueel spel met andere meisjes (Zwiep, 2005). In contacten tussen meisjes worden soms voorwerpen in de vagina gebracht (18 % tussen de 10 en 12 jaar) (Klai & Ponjaert-Kristoffersen, 2000). Tegen het einde van de kindertijd komen deze spelletjes minder vaak voor (Schoentjes et al., 1999). Seksuele activiteit: zoenen, tongzoenen, strelen (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996).</p>	<p>Zich laten overhalen of anderen overhalen om mee te doen met seksuele spelletjes met negatieve gevoelens of schuldgevoel (de Graaf & Rademaker, 2006). Seksueel grensoverschrijdende gebaren (Van Wijk, 2007). Voorwerpen in vagina, anus stoppen.</p>	<p>Enmalig onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksuele spelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage en manipulatie (Van Wijk et al, 2007). (Poging tot) geslachtsgemeenschap met een leeftijdsgenoot met toestemming. (Poging tot) anaal seksueel contact met een leeftijdsgenoot, met toestemming.</p>	<p>! Herhaaldelijk onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksuele spelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, manipulatie, geweld en agressie (bijvoorbeeld met een mes). ! De andere(n) pijn doen tijdens het seksuele spel (Ryan & Lane, 1997). ! (Poging tot) geslachtsgemeenschap met jonger kind of oudere persoon (Van Wijk et al, 2007). ! (Poging tot) anaal seksueel contact met jonger kind of oudere persoon.</p>

				! (Poging tot) geslachtsgemeenschap of anaal contact met leeftijdsgenoot zonder toestemming.
	<p>Gender- en seksuele identiteit: Kinderen zijn rond 5 à 6 jaar zeer rigide in hun genderstereotiepe ideeën. Ze hebben duidelijke ideeën over welk gedrag typisch bij jongetjes of bij meisjes hoort. In de jaren daarna worden ze weer flexibeler (Ruble, Martin & Berenbaum, 2006; Zwiap, 2005; De Wit et al., 1995). Vanaf circa 8 jaar is er bewustwording van zichzelf als seksueel persoon en van de andere als een mogelijke affectieve en seksuele partner. Het verschil tussen knuffelen, vrijen en verliefdheid wordt duidelijk. Emoties die bij stoeien en knuffelen horen, omschrijven kinderen als iets dat aan de buitenkant van het lichaam gebeurt en emoties die bij verliefdheid horen, als iets dat zich in het lichaam afspeelt (Laan et al., 1996). De eerste verkenning van de seksuele voorkeur begint op circa 8- tot 10-jarige leeftijd. Jongeren die een niet-heteroseksuele oriëntatie ontwikkelen, kunnen zich al bewust worden van deze gevoelens. Van de homojongeren heeft 5 % al voor het 12^e jaar iemand verteld dat ze op hetzelfde geslacht vallen (de Graaf, Kruijer, Van Acker & Meijer, 2012). Homoseksuele aantrekking en fantasieën komen gemiddeld voor bij jongens op 9 - 10 jaar en bij meisjes op 10 - 11 jaar (de Graaf & Rademakers, 2009).</p>	<p>! Kinderen met genderdysfore gevoelens en gedachten. Dit komt voor bij een klein aantal kinderen. De onvrede met het biologische geslacht verdwijnt meestal voor het begin van de puberteit. De negatieve impact van onvrede kan de ontwikkeling schaden. ! Angsten, paniek en grote twijfel omtrent eigen seksuele identiteit en seksuele voorkeur.</p>		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig grensoverschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Tieners (12 tot 14 jaar)	<p>Emotionele ontwikkeling: De puberteit is een periode van innerlijke onzekerheden. 12- tot 17-jarigen ondergaan een tweede socialisatiefase, die een stormachtige periode inhoudt. Seksualiteit en lichaamsbeleving worden heel belangrijk.</p> <p>Ze gaan grenzen aftasten en zijn erg met zichzelf bezig. Het denken ontwikkelt van operationeel naar abstract denken. Ze experimenteren met versieren en zoenen (Vonk & Hosmar, 2009).</p> <p>Tieners zoeken antwoorden op hun (psychologische, seksuele) vragen. Ze voeren (soms expliciete) gesprekken met leeftijdsgenoten, zowel online als offline, om antwoorden te zoeken.</p>	Mogelijke symptomen als: <ul style="list-style-type: none"> • ! depressie; • ! isolatie; • ! somatiseren (lichamelijke symptomen ontwikkelen); • ! laag zelfbeeld. 	Mogelijke symptomen als: <ul style="list-style-type: none"> • ! zelfverminking; • ! gebruik van middelen; • ! depressie of zelfmoordneigingen; • ! zich terugtrekken of weglopen; • ! promiscue gedrag; • ! somatiseren; • ! laag zelfbeeld; • ! delinquent gedrag. 	
	<p>Lichamelijke ontwikkeling: Vanaf gemiddeld 11 jaar komen jongeren in de puberteit. Er vinden verschillende veranderingen in het lichaam plaats zoals lichaamsbehaving, borsten krijgen, stemverandering, versnelde groei.</p> <p>De eerste menstruatie (menarche) komt gemiddeld rond 13 jaar. Maar een eerste menstruatie op 10 jaar of op 15 jaar is ook perfect normaal.</p> <p>Jongens gaan later in de puberteit dan meisjes. Wanneer zij hierin komen, vindt de eerste ejaculatie plaats, door masturbatie of tijdens de slaap (natte droom) (de Graaf, 2013).</p> <p>De ontwikkeling van secundaire geslachtskenmerken en versnelde groei zorgen soms voor onzekerheid. De toename van lichaamsvet zorgt bij meisjes voor stijgende ontevredenheid met het lichaam en streven naar dun zijn. Jongens groeien in de puberteit juist toe naar het 'schoonheidsideaal' en worden in deze levensfase daarom meer tevreden over hun lichaam (eventueel na een korte dip rond het begin van de puberteit) (Cash & Pruzinsky, 2002). De mening van anderen wordt steeds belangrijker en vroege adolescenten zijn erg gevoelig voor afwijzing en kritiek (Westenberg, 2008).</p>	Uitdagend en verleidelijk gedrag tegenover volwassenen stellen (lolitagedrag) is licht grensoverschrijdend gedrag omwille van het verschil in ontwikkeling. <p>! Ontevredenheid over het lichaam en de lichamelijke veranderingen, het lichaam angstvallig wegstoppen en bedekken.</p> <p>! Maar ook het lichaam opvallend tonen.</p>	! Verlagen of vernederen van zichzelf of anderen met seksuele thema's (bijvoorbeeld kledij die zicht toelaat op borsten en geslacht). <p>! Zelfdestructief gedrag (kan een signaal zijn van misbruik).</p>	
	<p>Verliefdheid, relaties en gevoelens: Tieners vertonen een groeiende seksuele interesse en nieuwsgierigheid voor de ander.</p> <p>Hoewel ze nog voor een stuk schaamte en schuld voelen over seksualiteit, denkt de gemiddelde 12-14-jarige wel positief over seksualiteit (de Graaf et al., 2017).</p> <p>De contacten worden steeds persoonlijker en individueler. De meeste jongens en meisjes (meer dan 80 %) zijn wel eens verliefd geweest en ruim 2/3 heeft ook wel eens verkering gehad (de Graaf, 2012). Relaties zijn meestal vrij oppervlakkig.</p> <p>Jongeren met een visuele, auditieve of lichamelijke beperking vinden het lastiger om een lief te vinden, hebben minder ervaring en stellen zich afhankelijker op (Meihuizen-De Regt,</p>			

	<p>2008). Leeftijdsgenoten worden belangrijker dan de ouders als bron van steun en informatie (Bokhorst, Sumter & Westenberg, 2010). Seksualiteit wordt iets voor in de persoonlijke sfeer: de contacten met de andere sekse worden persoonlijker en individueler. Optrekken met leeftijdsgenoten van het eigen geslacht groeit meer en meer uit tot een gemengde vriendengroep (Voor een deel de Graaf et al., 2004).</p>			
	<p>Seksuele moppen en seksueel taalgebruik: Seksuele grapjes die niet aanstootgevend zijn.</p>	<p>Er is heel wat gedrag dat voor de jongere misschien als grap bedoeld is, maar dat over de grens van de ander kan gaan. Bijvoorbeeld: eenmalige seksuele plagerijen, seksuele opmerkingen over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding. Opzettelijk ontbloten en toekeren van het eigen achterwerk (moonning). Eenmalig seksueel vieze taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend). Seksueel expliciete gesprekken met jongere kinderen zijn licht grensoverschrijdend gedrag omwille van het verschil in ontwikkeling.</p>	<p>Herhaaldelijk uitvoeren van seksuele pesterijen, bijvoorbeeld: voortdurend iemand uitmaken voor 'hoer' of 'homo', of seksuele opmerkingen over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding. Herhaaldelijk seksueel vulgaire taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend).</p>	
	<p>Seksuele ervaring – geslachtsgemeenschap: Ongeveer 20 % van de 12-14-jarigen heeft al wel eens getongzoend. Meer jongens (15 %) dan meisjes (9 %) hebben ervaring met het voelen en strelen van een ander. Een kleine minderheid heeft al ervaring met geslachtsgemeenschap (2-3 %) en orale seks (2-3 %). Het merendeel van de 12-14-jarigen (84 %) vindt zichzelf wel nog te jong voor geslachtsgemeenschap (de Graaf et al., 2017). De redenen om reeds geslachtsgemeenschap te hebben, zijn bij jonge starters eerder gericht op de ander dan op het eigen plezier en genot (de Graaf et al. 2017).</p>	<p>Gezien de jonge leeftijd is geslachtsgemeenschap met een leeftijdsgenoot licht grensoverschrijdend gedrag, zelfs met wederzijdse toestemming. Door hun jonge leeftijd kan het zijn dat vroege adolescenten zich minder op hun gemak voelen, minder vaak laten merken wat ze fijn vinden en minder vaak vragen aan de partner wat hij of zij leuk vindt (de Graaf et al., 2017). Hierdoor gaan ze soms over hun eigen grenzen of die van hun partner. ! Promiscue gedrag zoals</p>	<p>Aan anderen vragen om seksuele handelingen uit te voeren, zoals anaal, oraal of genitaal contact, zonder duidelijke toestemming. Eenmalig seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, drugs of manipulatie, gezien de vrijwilligheid van de ander in het gedrang komt (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p>	<p>Anderen manipuleren of dwingen om zich te prostitueren (bijvoorbeeld als tienerpooier). Ongewenste seksuele handelingen met zussen of broers. Seksuele handelingen aanbieden tegen betaling: zich prostitueren. Seksueel contact met dieren (Van Wijk, Bullens, van den Eshof, 2007).</p>

		<p>verschillende seksuele partners tegelijk hebben, seksueel uitdagende kledij dragen.</p>	<p>Scherpe voorwerpen in vagina of anus steken, bij zichzelf of iemand anders. Anaal, oraal of genitaal contact met leeftijdsgenoot zonder duidelijke toestemming (eenmalig). Een sekswerker bezoeken is op deze leeftijd niet passend in de ontwikkeling.</p>	<p>Herhaaldelijk onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes. ! Seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, manipulatie, geweld en agressie, bijvoorbeeld met een mes (Jonker & Ohlrichs, 2009). ! Geslachtsgemeenschap, anaal contact en andere seksuele handelingen meermaals zonder toestemming. ! Seksueel contact met een significant niet gelijkwaardige partner: bijvoorbeeld met jongere kinderen (Walravens et al, 2006). ! De andere(n) seksueel pijn doen tijdens het seksuele spel (Ryan & Lane, 1997). ! Genitale verwondingen veroorzaken bij zichzelf en bij anderen (Van Wijk, Bullens, van den Eshof, 2007).</p>
	<p>Seksuele opwindning en fantasieën: Seksuele dagdromen en fantasieën komen bij het merendeel van de 12-14-jarigen voor (de Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Gemiddeld komen de eerste seksuele fantasieën voor bij jongens van 11,6 jaar. Bij meisjes is dat iets later, op 13,3 jaar. De inhoud van deze fantasieën is erotisch en richt zich steeds vaker op mogelijke partners (Knoth, Boyd & Singer, 1988).</p>	<p>Eenmalig gluren, bijvoorbeeld in toiletten en douches, is licht grensoverschrijdend gedrag door gebrek aan toestemming van de ander).</p>	<p>Herhaaldelijk gluren, bijvoorbeeld in toiletten en douches. Proberen anderen uit te kleden zonder toestemming.</p>	<p>Bewust toekijken bij een verkrachting of groepsverkrachting (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p>

	<p>Ook seksuele opwinding komt vaak voor bij tieners. Ongeveer 2 op 3 van de jongens en 1 op 3 meisjes voelden zich wel eens seksueel opgewonden (de Graaf et al., 2005). 'Omdat ik me opgewonden voelde' is een reden die jongeren aangeven voor een eerste keer geslachtsgemeenschap (de Graaf et al., 2017).</p>	<p>Seksuele opwinding door het eenmalig vertonen van geslachtsdelen aan bekenden (bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam) of door lichamelijk contact met onbekenden. ! Angsten gekoppeld aan seksuele fantasieën, gewelddadige fantasieën.</p>	<p>Seksuele opwinding door herhaaldelijk geslachtsdelen te tonen aan onbekenden. Bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam of door lichamelijk contact met onbekenden.</p>	
	<p>Masturberen: Op 13,3 jaar heeft de helft van jongeren al ervaring met masturberen. Van de 12- en 13-jarige jongens heeft 35 % wel eens gemasturbeerd, tegenover 6 % van de meisjes (de Graaf et al., 2017). Jongens masturberen dus meer dan meisjes.</p>	<p>Opvallend veel bezig zijn met seks, ook masturbatie.</p>	<p>Dwangmatige masturbatie, chronisch of openbaar, zonder er plezier aan te beleven.</p>	<p>Genitale verwondingen veroorzaken bij zichzelf of bij anderen is zwaar grensoverschrijdend gedrag wanneer dit zonder wederzijdse toestemming gebeurt en de integriteit in gedrang komt.</p>
	<p>Porno kijken: 41 % van de jongens en 7 % van de meisjes van deze leeftijd heeft het afgelopen half jaar porno gezien, meestal online (de Graaf et al., 2017).</p>	<p>Jongeren die vaker online naar porno kijken, kunnen hiervan een aantal gevolgen ondervinden. Bijvoorbeeld minder tevreden zijn over hun seksleven, vrouwen als lustobject aanzien (de Graaf, 2013). Onderzoek geeft geen uitsluitend oorzakelijk verband aan, maar een grote interesse in porno kan een signaal zijn om verder op te volgen.</p>	<p>! In beslag genomen worden door agressieve porno, seksueel agressieve gedachten en thema's, of door beelden van seksueel misbruik van minderjarigen.</p>	<p>Maken of verspreiden van seksuele misbruikbeelden van minderjarigen is zwaar grensoverschrijdend gedrag. Ook het maken van strafbare porno is grensoverschrijdend gedrag.</p>
	<p>Online seksualiteit, sexting: Jongeren vinden informatie en opwindende beelden online. Voor een klein deel van de 12-14-jarigen spelen de seksuele contacten zich ook af online, bijvoorbeeld flirten, chatten over seks (de Graaf, 2017). Uit Nederlands onderzoek blijkt een overgrote meerderheid van de online actieve jongeren (12-25 jaar) het afgelopen jaar wel eens geflirt te hebben online: 82 % van de jongens en 73 % van de meisjes. 10 % van de jongens en 5 % van de meisjes had het afgelopen jaar seks online. Wanneer jongeren iets seksueels doen voor een webcam, doen ze dit over het algemeen omdat ze het zelf leuk, spannend of opwindend vinden. Toch zijn er grote verschillen tussen jongens en meisjes:</p>	<p>Als jongeren meer online zijn, lopen ze ook meer risico in contact te komen met beelden die ze niet willen zien. Of om seksueel risicogedrag te stellen waarvan ze later spijt krijgen (de Graaf, 2013), zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zonder goede afspraken online seks hebben door bijvoorbeeld masturbatie 	<p>Seksueel getinte filmpjes maken van anderen en verspreiden, impulsief en zonder inzicht in de mogelijke gevolgen (Livingstone, 2011). Online sessies zonder toestemming opnemen (Kuyper et al, 2009).</p>	<p>Ongevraagd naaktfoto's van iemand verspreiden, zich goed bewust van de mogelijke gevolgen (Jonker & Ohlrichs, 2009). 2% van de jongeren van 12-14 jaar geeft toe een gekregen naaktfoto door te sturen</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • 62 % van de meisjes vindt het niet leuk om een seksueel getinte vraag te krijgen, tegenover 13 % van de jongens. • 70 % van de meisjes die wel eens een verzoek krijgen om seksuele handelingen te verrichten voor een webcam, vindt dit vervelend, tegenover 29 % van de jongens (de Graaf et al, 2017). • 2 % van de jongeren van 12-14 jaar geeft aan zelf naaktfoto's te maken en te versturen. <p>De 12-14-jarigen zijn nog niet erg actief op datingapps. Slechts 5 % van de meisjes en 4 % van de jongens gebruikt wel eens zo een app (de Graaf et al., 2017).</p> <p>7 % van de jongeren (12-18 jaar) geeft aan de afgelopen twee maand een sexy foto te hebben verstuurd. 26 % van de jongeren maakt wel eens een sexy foto, maar deelt deze niet (Apestaartjaren, 2022).</p>	<p>voor een webcam (de Graaf, 2017).</p> <ul style="list-style-type: none"> • online seks met een onbekende hebben, via een webcam (Jonker & Ohlrichs, 2009). • een afspraak maken met een persoon, ontmoet via een datingapp, om seks te hebben 'in real life' (de Graaf, 2017; Jonker & Ohlrichs, 2009). • anderen onder druk zetten om een sext te sturen. 25 % van de jongeren is al eens onder druk gezet om een sext te sturen. 76 % van de jongeren heeft al eens ongevraagd een naaktfoto te zien gekregen of doorgestuurd gekregen (Apestaartjaren, 2022). 	<p>Seksueel contact in ruil voor een beloning of geld.</p> <p>Seksueel expliciete bedreigingen maken, ook schriftelijk en online (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p>	<p>(Apestaartjaren, 2020).</p> <p>Herhaaldelijk en zonder toestemming, met inzicht in de mogelijke gevolgen, seksueel getinte filmpjes van anderen maken en verspreiden.</p> <p>Seksbeelden ongevraagd en doelbewust verspreiden online (Kuyper et al, 2009).</p>
	<p>Seksuele oriëntatie:</p> <p>Homoseksuele gevoelens zijn zeer algemeen in de puberteit bij zowel jongens als meisjes, vooral vanwege de wankle seksuele identiteit.</p> <p>Allerlei interpersoonlijke situaties kunnen seksueel gevoel oproepen. Uit onderzoek blijkt dat 20 tot 40 % van de pubers wel eens zoent of streelt met iemand van hetzelfde geslacht. Een kleiner percentage (vooral jongens) heeft samen of in groep gemasturbeerd (Heuves, 2006).</p> <p>Jongeren die een niet-heteroseksuele oriëntatie ontwikkelen, worden zich in deze levensfase vaak bewust van hun gevoelens van aantrekking tot seksegenoten. In een groep jongens die na hun coming-out enkele jaren werden gevolgd, kwamen de eerste gevoelens van aantrekking tot jongens gemiddeld met 13,4 jaar (Franssens & Hospers, 2009).</p> <p>Uit Nederlands onderzoek blijkt dat 1 procent van deze leeftijdsgroep al eens verliefd is geweest of in een relatie zit met iemand van hetzelfde geslacht (de Graaf et al., 2017).</p>	<p>Homonegativiteit komt in deze leeftijdsfase vaker voor dan bij adolescenten. Jongeren worden geconfronteerd met negatieve opvattingen over homoseksualiteit waardoor angsten, paniek en grote twijfel over eigen seksuele voorkeur ontstaat (De Graaf et al., 2012).</p> <p>! Symptomen als angsten, paniek en grote twijfel over eigen seksuele voorkeur.</p>		
	<p>Genderrollen en stereotypes:</p> <p>Jongeren begrijpen dat jongens en meisjes zich anders kunnen gedragen conform de genderrol. Aan de andere kant neemt de sociale druk op genderstereotypering toe en wordt die toegepast op de seksuele relatie (de Graaf et al., 2008).</p> <p>Met de overgang naar het secundair onderwijs gaan meer tieners zich conform de eigen genderrol gedragen. Bij een kleine groep kunnen er genderdysfore gevoelens blijven bestaan (de Graaf et al., 2013).</p>	<p>! Symptomen als jongeren met genderdysfore gevoelens en gedachten.</p>		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig grensoverschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Jongeren (15 tot 17 jaar)	<p>Emotionele ontwikkeling: 12- tot 17-jarigen ondergaan een tweede socialisatiefase, die een stormachtige periode inhoudt. Seksualiteit en lichaamsbeleving worden heel belangrijk. Ze gaan grenzen aftasten en zijn erg met zichzelf bezig. Het denken ontwikkelt van operationeel naar abstract denken. Ze experimenteren met versieren en zonen (Vonk & Hosmar, 2009).</p>	<p>Symptomen als:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ! depressie; • ! isolatie; • ! somatiseren (lichamelijke symptomen ontwikkelen); • ! laag zelfbeeld. 		
	<p>Verliefdheid, relaties, gevoelens: Jongeren experimenteren met relatievormen. 'Seriële monogamie' is de meest voorkomende: verschillende monogame relaties volgen elkaar op (Klai & Vermeire, 2006; Ravesloot, 1992). 85 % van de jongeren (15+) is wel eens verliefd geweest en de meesten hebben kortdurende relaties. De duur van de laatste of huidige relatie evolueert van minder dan een half jaar (21 %) tot minder dan drie maanden (27 %) (de Graaf et al., 2017). De meeste jongeren vinden in hun relaties trouw, respect en waardering zeer belangrijk. Ze willen ook kunnen communiceren met hun partner (Klai & Vermeire, 2006). Nederlands onderzoek bevestigt dat seks voor de meeste jongeren nog steeds plaats vindt binnen een vaste relatie. Voor driekwart van de jongens en bijna 9 op de 10 meisjes was de laatste sekspartner een vaste partner. Een minderheid was niet verliefd op de laatste partner (de Graaf et al., 2012). Een eventuele vaste partner wordt steeds belangrijker, bijvoorbeeld als bron voor sociale steun (Bokhorst, 2010). Seks wordt ook steeds belangrijker binnen de relatie (de Graaf et al., 2017).</p>	<p>! Promiscue gedrag, kan een signaal zijn van misbruik. ! Angstig gehechte jongeren worden gemakkelijker verliefd en hebben al vroeg seksuele ervaringen. Ze gaan ook gemakkelijker over hun eigen grenzen. Vermijdende jongeren hebben moeite met het aangaan van relaties, hebben op latere leeftijd seks en zeggen seks minder belangrijk te vinden.</p>	<p>! Verlagen of vernederen van zichzelf of anderen met seksuele thema's (bijvoorbeeld kledij die zicht toelaat op borsten en geslacht tentoonspreidt).</p>	
	<p>Seksueel experimenteren: Jongeren experimenteren met verschillende vormen van seks. Dit gebeurt niet in het openbaar (Ravesloot, 1992). Het vrijen gaat een stapje verder: van het (laten) aanraken van de borsten en het aanraken onder de kleding tot het (laten) aanraken van geslachtsdelen naar naakt vrijen. Orale seks met leeftijdsgenoten komt bij ongeveer de helft van de jongeren voor (de Graaf et al., 2019).</p>	<p>Voorbeelden van licht grensoverschrijdend gedrag door negatieve impact:</p> <ul style="list-style-type: none"> • seksueel uitdagende kledij dragen; • uitdagend gedrag stellen; • eenmalig seksueel risicogedrag stellen, bijvoorbeeld geen anticonceptie gebruiken of zich niet beschermen tegen soa's. <p>Van de jongens heeft 5 % wel</p>	<p>Herhaaldelijk seksueel risicogedrag, bijvoorbeeld geen anticonceptie gebruiken of zich beschermen tegen soa's. Dit is zwaar grensoverschrijdend gedrag door het herhaaldelijke karakter van het gedrag en de negatieve impact.</p>	<p>Anderen manipuleren of dwingen om zich te prostitueren (tienerpooiers). Ongewenste seksuele handelingen stellen binnen de familie (broers/zussen). Zich prostitueren en seksuele handelingen tegen betaling aanbieden. Seksueel contact met dieren (Van Wijk, Bullens & van den Eshof, 2007).</p>

		<p>eens seks gehad met een sekswerker (de Graaf, 2013). Dit is grensoverschrijdend gedrag omdat het niet past bij de leeftijd.</p> <p>Daarnaast heeft 0,2 % al eens betaald voor seksuele contacten (de Graaf et al., 2017). Indien het over seks gaat met een andere jongere tegen betaling, is dit grensoverschrijdend gedrag door gebrek aan vrijwilligheid.</p>		
	<p>Masturbatie: De frequentie is verschillend voor meisjes en voor jongens. Zo masturbeerde 85 % van de jongens en 38 % van de meisjes ooit in deze fase. Masturbatie voor een webcam wordt door een kleine minderheid gerapporteerd (de Graaf et al, 2017). Masturberen met vaginale of anale penetratie kan voorkomen (Van Wijk, Bullens & van den Eshof, 2007).</p>	<p>Opvallend veel bezig zijn met masturbatie (Walravens et al., 2006). Negatieve impact door schuldgevoelens na masturbatie; komt voor bij 1 op de 12 jongens en 1 op de 9 meisjes (de Graaf, 2012).</p>	<p>Dwangmatige masturbatie (chronisch of openbaar), zonder er plezier aan te beleven. Onderbreken van taken om te masturberen (Van Wijk, 2007).</p>	<p>Genitale verwondingen veroorzaken bij zichzelf en bij anderen.</p>
	<p>Seksuele moppen, seksueel taagebruik: Seksuele grapjes die niet aanstootgevend zijn. Seksueel expliciete gesprekken met leeftijdsgenoten (online en offline).</p>	<p>Gedrag kan voor de jongere als grap bedoeld zijn, maar over de grens van de ander gaan. Enkele voorbeelden zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Eenmalige seksuele plagerijen bijvoorbeeld seksuele opmerkingen over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding. • Obsceniteiten stellen, ook online (Kuyper et al., 2009). • Voorbeelden van licht grensoverschrijdend gedrag door een gebrek aan toestemming van de ander: • Eenmalig gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes (Van Wijk, Bullens & van den Eshof, 2007). • Opzettelijk ontbloten en toekeren van het eigen achterwerk (moonning) en geslachtsorganen. • Eenmalig seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend). 	<p>Herhaaldelijk uitvoeren van seksuele pesterijen, bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Voortdurend iemand uitmaken voor 'hoer' of 'homo'. • Seksuele opmerkingen over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding. • Herhaaldelijk obsceniteiten stellen, ook online (Kuyper et al., 2009). • Herhaaldelijk gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes (Van Wijk, Bullens & van den Eshof, 2007). • Proberen anderen uit te kleden zonder toestemming. • Herhaaldelijk seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen, seksuele graffiti (ernstig en schokkend). 	

		Licht grensoverschrijdend gedrag door het verschil in ontwikkeling: seksueel expliciete gesprekken met jongere kinderen.		
	<p>Seksuele opwinding en seksuele fantasieën: Seksuele interesses en verlangens groeien tijdens deze leeftijdsfase.</p> <ul style="list-style-type: none"> 85 % van de jongens op 15 jaar is al eens opgewonden geweest, tot bijna 100 % op 18 jaar. Bij meisjes verloopt dit proces trager: van 70 % op 15 jaar tot 93 % op 18 jaar (de Graaf, 2005). <p>'Omdat ik me opgewonden voelde' geven jongeren aan als reden voor een eerste geslachtsgemeenschap (de Graaf et al., 2017).</p> <p>Jongens fantaseren meer dan meisjes over seks. Dat betekent niet dat ze al aan seks toe zijn. 25 % van de jongens in deze categorie zegt hier nog niet aan toe te zijn tegenover 40 % van de meisjes.</p> <p>Voor jongens is het niet altijd mogelijk hun behoefte aan seks te realiseren om verschillende redenen, bijvoorbeeld strenge ouders of geen lief vinden (de Graaf et al., 2017). Vaak willen ze op deze leeftijd seks hebben, maar komen ze er gewoon niet toe.</p>	<p>Eenmalig onzedelijke telefoons, voyeurisme.</p> <p>Eenmalig seksuele opwinding door geslachtsdelen te tonen aan onbekenden, bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam, of door lichamelijk contact met onbekenden (Kuyper et al., 2009).</p>	<p>Herhaaldelijke onzedelijke telefoons, voyeurisme.</p> <p>Herhaaldelijk seksuele opwinding door geslachtsdelen te tonen aan onbekenden, bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam, of door lichamelijk contact met onbekenden (Kuyper et al., 2009).</p>	<p>Bewust toekijken bij een verkrachting of groepsverkrachting (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p>
	<p>Geslachtsgemeenschap, eerste keer: Jongeren hebben verschillende seksuele normen en motieven om wel of geen geslachtsgemeenschap te hebben. Zowel autonome motieven (leuk, opwindend, spannend) als intimiteit (emotioneel dicht bij elkaar zijn) (Beyers, 2011).</p> <p>Seks vindt bij de meeste jongeren nog steeds plaats binnen een vaste relatie. Voor 6 op de 10 jongens en voor iets meer dan driekwart van de meisjes was de laatste sekspartner een vaste partner (de Graaf et al., 2017). Een minderheid was niet verliefd op de laatste partner (de Graaf et al., 2012).</p> <p>Jongeren gaan stap voor stap in hun 'seksuele carrière'. 15- tot 17-jarigen gaan van het (laten) aanraken onder de kleding, de borsten, de geslachtsdelen naar naakt vrijen. Met 18,6 jaar heeft de helft van de Nederlandse jongeren de eerste geslachtsgemeenschap meegemaakt. Op de leeftijd van 17,9 jaar heeft ook de helft van de jongeren ervaring met orale seks. Anale seks volgt over het algemeen iets later en is voor een minderheid een volgende stap (de Graaf et al, 2019).</p>	<p>Seks hebben om motieven die door anderen bepaald of gestuurd worden: omdat men zich schuldig zou voelen, om het imago en om negatieve gevoelens te compenseren (Beyers, 2011; Kuyper, 2011).</p> <p>Overmatig seksueel verlangen heeft te maken met een onvermogen het gedrag bij te sturen of te stoppen. 5 % van de jongens en 3 % van de meisjes heeft hier last van (Kedde, 2012).</p> <p>! Seks vies vinden: 7 % van de meisjes van 15 tot en met 17 jaar vindt seks eigenlijk vies (de Graaf et al., 2017).</p> <p>! Promiscue gedrag: verschillende seksuele partners tegelijk hebben, kan signaal zijn van misbruik.</p> <p>! Ontbreken van toestemming: aandringen op seks. Jongens (1 %) van deze leeftijd hebben wel eens geld of een andere beloning gegeven voor</p>	<p>Eenmalig seksueel contact in ruil voor een beloning (bijvoorbeeld voor geld) of onder invloed van chantage of dwang (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p> <p>Seksueel contact (anaal, oraal of genitaal) met een niet-gelijkwaardige partner, bijvoorbeeld een jonger kind. Seksueel contact waarbij de andere(n) seksueel pijn wordt gedaan tijdens het seksuele spel zonder toestemming van alle partijen.</p> <p>Seksueel contact zonder toestemming initiëren (Van Wijk, Bullens, van den Eshof, 2007; Walravens et al., 2006).</p> <p>Enmalig iemand onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes of seksueel getint contact met gebruik van</p>	<p>Herhaald seksueel contact in ruil voor een beloning, onder invloed van chantage of dwang.</p> <p>Seksueel contact (anaal, oraal of genitaal) met een niet-gelijkwaardige partner (bijvoorbeeld een jonger kind), waarbij de andere(n) seksueel pijn wordt gedaan tijdens het seksuele spel, zonder toestemming (Van Wijk, Bullens, van den Eshof, 2007; Walravens et al., 2006).</p> <p>Herhaaldelijk iemand onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksuele spelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, manipulatie, geweld en agressie (bijvoorbeeld met een mes), ook online.</p>

	<p>36 % van de meisjes met sekservaring heeft een seksueel probleem, tegenover 23 % van de jongens. Meisjes hebben last van geen zin in seks, opwindings- en orgasmeproblemen, en pijn. Jongens hebben last van te snel klaarkomen en overmatig seksueel verlangen (Kedde, 2012).</p>	<p>seks. Minder dan 1 % van de jongens en meisjes heeft al geld of iets anders ontvangen voor seks. Meestal hebben ze hier achteraf geen goed gevoel over (schaamte en spijt) (de Graaf et al., 2017). ! Schuld- en schaamtegevoelens rond seks: worden vaker door Turkse en Marokkaanse meisjes gerapporteerd. Iemand deze gevoelens laten ervaren, is grensoverschrijdend gedrag. ! Omdat het niet past binnen de ontwikkeling: eenmalig anale seks als meisje omdat ze maagd wil blijven. ! Eenmalig anale seks zonder bescherming tegen soa's.</p>	<p>macht, druk, autoriteit, chantage, drugs, geld of manipulatie, ook online (Jonker & Ohlrichs, 2009). Voorbeelden van ernstig grensoverschrijdend gedrag omdat het niet past binnen de ontwikkeling en de seksuele integriteit bedreigt:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Herhaaldelijk anale seks als meisje, omdat ze maagd wil blijven. • Herhaaldelijk anale seks zonder bescherming, bijvoorbeeld tegen soa's. 	
	<p>Porno kijken: Van de 15-jarige jongens geeft 76 % aan het afgelopen half jaar porno te hebben gezien. Dit percentage loopt nog wel iets op in de jaren erna tot 91 % onder 18-jarige jongens.</p>	<p>Grote interesse in porno en redelijk obsessief bezig zijn met seks (ook masturbatie) (Mansson & Löfgren-Martenson, 2009; Walravens et al., 2006). Dwangmatig gebruik van porno kan zorgen voor relatieproblemen en het gevoel het gedrag niet te kunnen stoppen (Van Zessen, 2009).</p>	<p>Interesse en in beslag genomen worden door agressieve porno, seksuele agressieve gedachten en thema's (Walravens et al., 2006). Interesse in en het bezitten van seksuele misbruikbeelden van minderjarigen.</p>	<p>Naaktbeelden maken van veel jongere kinderen (Van Wijk, Bullens & van den Eshof, 2007). Doelbewust naaktbeelden verspreiden is zwaar grensoverschrijdend gedrag, omdat toestemming ontbreekt.</p>
	<p>Online seksualiteit, sexting: Jongeren in deze leeftijdsfase flirten online en chatten met leeftijdsgenoten over seks. Uit Nederlands onderzoek blijkt een overgrote meerderheid van de online actieve jongeren (12-25 jaar) het afgelopen jaar wel eens gefliert te hebben online:</p> <ul style="list-style-type: none"> • 82 % van de jongens en 73 % van de meisjes; • 10 % van de jongens en 5 % van de meisjes had het afgelopen jaar seks online of via online; • 57 % van de jongens en 42 % van de meisjes had het afgelopen jaar een afspraakje met iemand die ze online hadden ontmoet. <p>Wanneer jongeren iets seksueels doen voor een webcam, doen ze dit over het algemeen omdat ze het zelf leuk, spannend of opwindend vinden. Toch zijn er grote verschillen tussen jongens en meisjes: 62 % van de meisjes vindt het niet leuk om een seksueel getinte vraag te krijgen, tegenover 13 % van de jongens. 7 % van de jongeren (12-18 jaar) geeft aan de afgelopen twee maand een sexy foto te hebben verstuurd. 26 % van</p>	<p>Online seks hebben met een onbekende (Jonker & Ohlrichs, 2009). Een afspraak maken met een persoon, ontmoet via een datingapp, om seks mee te hebben (de Graaf et al., 2017; Jonker & Ohlrichs, 2009). Dit is licht grensoverschrijdend gedrag als de jongeren niemand inlichten of de juiste locatie niet doorgeven. Anderen onder druk zetten om een sext te sturen. 25 % van de jongeren is al eens onder druk gezet om een sext te sturen. 76 % van de jongeren heeft al eens ongevraagd een naaktfoto te zien gekregen of doorgestuurd gekregen (Apestaartjaren, 2022).</p>	<p>Een kleine groep maakt seksueel getinte filmpjes van anderen en verspreidt deze impulsief, zonder inzicht in de mogelijke gevolgen (Livingstone, 2011).</p> <ul style="list-style-type: none"> • online seks ongevraagd opnemen is ernstig grensoverschrijdend gedrag door het gebrek aan toestemming (Kuypers et al., 2009); • seksueel expliciete bedreigingen, ook schriftelijk en online (Jonker & Ohlrichs, 2009); • ongevraagd naaktfoto's van iemand maken of doorsturen zonder voldoende inzicht in de mogelijke gevolgen. 	<p>Herhaaldelijk en zonder toestemming, met inzicht in de mogelijke gevolgen, seksueel getinte filmpjes van anderen maken en verspreiden. Seksuele beelden ongevraagd verspreiden, is zwaar grensoverschrijdend gedrag door het gebrek aan toestemming. Ongevraagd en doelbewust naaktfoto's van iemand verspreiden met voldoende inzicht en bewustzijn van de mogelijke gevolgen (Jonker & Ohlrichs, 2009). Ongeveer 10 % van de jongeren van 15-17 jaar geeft toe een gekregen naaktfoto door te sturen (Apestaartjaren, 2020).</p>

	de jongeren maakt wel eens een sexy foto, maar deelt deze niet (Apestaartjaren, 2022).			
	<p>Seksuele oriëntatie: Jongeren kunnen mogelijk homoseksuele gevoelens ontwikkelen. Als iemand zich aangetrokken voelt tot iemand van hetzelfde geslacht, duurt het nog een hele tijd voor men zichzelf ook homo, bi of lesbisch noemt. Op een gemiddelde leeftijd van 16,1 jaar beseft men een seksuele oriëntatie. Gemiddeld komt men er pas 1 à 2 jaar later mee naar buiten. De seksuele oriëntatie hoeft geen vaststaand gegeven te zijn, twee derde wisselt vervolgens nog een paar keer van oriëntatie (Franssen & Hospers, 2009). Jongeren die zich aangetrokken voelen tot seksegenoten, hebben seks met een leeftijdsgenoot rond dezelfde leeftijd als heterojongeren: gemiddeld 16 jaar voor een jongen en 17 jaar voor een meisje.</p>	<p>! Er kan verwarring zijn over de eigen seksuele oriëntatie. Gevoelens en ervaringen zijn niet altijd eenduidig. Een jongere kan zich scherp bewust zijn van de negatieve opvattingen over homoseksualiteit of weet er te weinig van (de Graaf, 2005). ! Pesten, vervelende opmerkingen, belachelijk maken, roddelen of negeren omwille van de seksuele geaardheid (komt minder voor dan bij jongere meisjes en jongens, maar zorgt toch voor minderheidsstress en impact).</p>		
	<p>Genderidentiteit en stereotypen: Verwachtingen op vlak van seksualiteit zijn vaak behoorlijk genderstereotiep. Er heerst nog een dubbele moraal: voor meisjes is seks hebben statusverlagend, voor jongens is dit andersom. Van meisjes wordt verwacht dat ze grenzen aangeven, van jongens dat ze initiatief nemen. Deze sekse-ongelijke verwachtingen spelen een nog belangrijkere rol in culturen waar de familie-eer van belang is (Afghaans, Turks, Marokkaans en Surinaams-Hindoestaans) (de Graaf et al., 2008). Transgenderjongeren kunnen vanaf 16 jaar geslachtshormonen toegediend krijgen. Seksuele contacten kunnen ongemakkelijk zijn en transgenderjongeren maken vaak een andere seksuele ontwikkeling door. Zo vermijden ze vaak seks, of hebben ze contacten die niet echt op hun eigen verlangens zijn afgestemd.</p>	<p>! Door de ongeschreven regels is het voor de meisjes lastig om eigen wensen en grenzen te ontdekken. Jongens kunnen last hebben van de druk om seks te hebben. ! Niet alle transgenderjongeren durven voor hun gevoelens uit te komen. ! Jongeren met genderdysfore gevoelens en gedachten.</p>		

Bronnen

- Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the Child Behavior Checklist/4-18 and 1991 Profiles*. Burlington: University of Vermont Department of Psychiatry.
- Araji, S. K. (2004). Preadolescents and adolescents. Evaluating normative and non-normative sexual behaviours and development. In: O'Reilly, G., Marshall, W. L., Carr, A., & Beckett, R. C. (eds.). *The handbook of clinical intervention with young people who sexually abuse*. New York: Brunner-Routledge.
- Bakker, F., de Graaf, H., de Haas, S., Kedde, H., Kruijjer, H., & Wijsen, C. (2009). *Seksuele gezondheid in Nederland 2009*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Bancroft, J. (ed.) et al. (2003). *Sexual development in childhood*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bancroft, J. (2008). *Human sexuality and its problems (3rd ed.)*. Edinburgh: Churchill Livingstone.
- Beyers, W. (2008). *Samenvatting van de gegevens uit het onderzoek over seksueel gedrag 2007-2008*. Universiteit Gent.
- Bokhorst, C.L., Sumter, S.R., Westenberg, P.M. (2010). Social Support from parents, friends, classmates, and teachers in children and adolescents aged 8 to 18 years: who is perceived as most supportive. *Social Development*, 19, 417-426.
- Brilleslijper-Kater, S., Baartman, H.E.M. (2000). What do Young Children Know About Sex? Research on the Knowledge of Sexuality of Children between the Ages of 2 and 7 years. *Child Abuse Review*, 9, 166-182.
- Buysse, A., Caen, M., Dewaele, A., Enzlin, P., Lievens, J., T'Sjoen, G., Van Houtte, M., Vermeersch, H. (red), (2013). *Sexpert. Seksuele gezondheid in Vlaanderen*, Academia Press, Gent.
- Cash, T.F., Pruzinsky, T. (Eds) (2002). *Body Image: A Handbook of Theory, Research, and Clinical Practice*. New York: Guilford Press.
- Claes, L. & Verduyn, A. (red) (2012). *SEO-R. Schaal voor Emotionele Ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Claes, L et al, (red) (2012). *Emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Cohen-Kettenis, P. T., & Sandfort, T. (1996). Seksueel gedrag van kinderen: een kwantitatief onderzoek onder moeders. *Tijdschrift voor Seksuologie*, nr. 20, blz. 254-265.
- Creemers, C., Vermeiren, R., & Deboutte, D. (2007). Seksueel grensoverschrijdend gedrag door kinderen, in: Van Wijk, A. P., Bullens, R.A.R. en Van Den Eshof, P. (eds.). *Facetten van zedencriminaliteit*. Den Haag: Elsevier.
- de Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Rutgers Nisso Groep/Soa Aids Nederland. Delft: Eburon.
- de Graaf, H., & Rademakers, J. (2003). *Seks in de groei. Een verkennend onderzoek naar de (pre-)seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen. RNG-studies nr. 2*. Delft: Eburon.
- De Graaf, H., & Rademakers, J. (2009). *Seks in de groei: update anno 2009. Recente wetenschappelijke inzichten in de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- de Graaf, H., & Vanwesenbeeck, I. (2006). 'Seks is een game'. *Gewenst en ongewenst seksueel gedrag van jongeren op internet*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- de Graaf, H., Nikken, P., Janssens, K., Felten, H., & Van Berlo, W. (2008). *Seksualisering: Reden tot zorg?* Utrecht: Rutgers Nisso Groep/NJI/MOVISIE.
- de Graaf, H., Vanwesenbeeck, I., Woertman, L., & Meeus, W. (2009). *Opvoeding en seksuele ontwikkeling van adolescenten: een literatuurstudie*. *Pedagogiek*, jaargang 29, nr. 1, blz. 10-31.
- De Graaf, H., ten Have, M., van Dorsselaer, S. (2010). *De psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking. NEMESIS-2: opzet en eerste resultaten*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- De Graaf, H., Kruijjer, H., Van Acker, J., Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25ste: Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Delft: Eburon.
- De Graaf, H. (2013). *Van alle leeftijden. De seksuele levensloop van conceptie tot overlijden*. Delft: Eburon.
- De Graaf, H. (2016). *Resultaten onderzoek Rutgers i.s.m. het NOS Jeugdjournaal 2016 Samenvatting*. Utrecht: Rutgers.
- De Wit, J., Van Der Veer, G., & Slot, N. W. (1995). *Psychologie van de adolescentie*. Baarn: H.B. Uitgevers.
- Dieltjens, S., & Meurs, P. (2008). *Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen. Siblingseks: spelletjes, nieuwsgierigheid, misbruik en incest (Cahiers seksuele psychologie en seksuologie, nr. 3)*. Antwerpen en Apeldoorn: Garant.
- Franssens, D. & Hospers, H. (2009). *Deelrapport 3 homojongenscohort outcomes*. Maastricht: Universitaire Press Maastricht.
- Friedrich, W. N., Grambsch, P., Broughton, D., Kuiper, J., & Beilke, R. L. (1991). Normative sexual behavior in children. *Pediatrics*, nr. 88, blz. 456-464.
- Friedrich, W.N., Fisher, J., Broughton, D., Houston, M., & Shafran, C. S. (1998). Normative sexual behavior in children: A contemporary sample. *Pediatrics*, nr. 101, blz. 9.
- Galeson, E., (1990). Observation of early infantile sexual and erotic development. In: M.E. Perry (ed) *Handbook of sexology, Vol 7: Childhood and adolescent sexology* (pp 169-178). Amsterdam: Elsevier.
- Hagens, R., Leeuwenburgh, I. (1999). *Het geheel is meer dan de som der delen: onderzoek naar kennis van seksualiteit bij kinderen van 7 en 8 jaar*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Harter, S. (2008). *The Developing Self*. In: W.Damon & R.M. Lerner (Eds) *Child and Adolescent Development: An advanced Course*, pp 216-262. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Hayez, J.-Y. (2005). *Ook kinderen hebben een lichaam. Kinderen leren omgaan met seksualiteit*. Tielt: Lannoo.
- Heuves, W. (2006). *Pubers. Ontwikkeling en problemen*. Assen: Van Gorcum.
- Joncker, J., Ohlrichs, Y. (2009). *Seksuele moraal en jonge zedendaders: worden grenzen steeds vager?* *Tijdschrift voor Seksuologie*, Nr 33, p 123.
- Kedde, H. (2012). *Seksuele disfuncties in Nederland: prevalentie en samenhangende factoren*. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36, 98-108.
- Kendall-Tackett, K.A., Williams, L.M., & Finkelhor, D. (1993). *Impact of Sexual Abuse on Children: A Review and Synthesis of Recent Empirical Studies*. *Psychological Bulletin*, 113(1), 164-180.
- Klai, T. & Ponjaert-Kristoffersen, I. (2000). *Kinderen en seksualiteit*. In: CGSO Trefpunt (red). *Jaarboek seksualiteit, relaties, geboorteregeling 2000*, Gent: CGSO Trefpunt.
- Klai, T. Vermeire, K. (2006). *La vie sexuelle des jeunes*. *Antenne*, jaargang 24, nr 3, pp 19-27.

- Knoth, R., Boyd, K., Singer, B. (1988). Empirical tests of sexual selection theory: Predictions of sex differences in onset, intensity, and time course of sexual arousal. *Journal of sex Research*, 24, 73-89.
- Kohnstamm, R., (2009) *Kleine ontwikkelingspsychologie 1: Het jonge kind*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kuyper, L., Wit, J. de, Adam, P., Woertman, L., Berlo, W. van (2009). *Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht, Rutgers WPF.
- Kuik, S. (2003). Leaving Childhood: Sexuality and How Children become Adolescents. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 39, 11-22.
- Laan, M., Rademakers, J. en Straver, C. J. (1996). De beleving van lichamelijkheid en intimiteit door kinderen. *Kind en Adolescent*, jaargang 17(1), blz. 32-37.
- Leitenberg, H. & Henning, K. (1995). Sexual fantasy. *Psychological Bulletin*, 117, 469-496.
- Livingstone, S., Haddon, L, Görzig, A., Olafsson, K. (2011). *Risks and safety on the internet: The perspective of European Children*. London: LSE.
- Meihuizen-de Regt, M.J., Wiegerink, D.J.G.H., van der Doef, S. (2008). De psychoseksuele ontwikkeling verstoord. In: W.L. Gianotten, et al. *Seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking*, pp154-163. Assen: Van Gorcum.
- Ohlrichs, Y. (2007). Normale seksuele ontwikkeling. In: Van Wijk, A. P., Bullens R. A. R. en Van Den Eshof, P., *Facetten van zedencriminaliteit*. Den Haag: Elsevier.
- Oostveen, J. M. E., Meulmeester, J. F., & Cohen-Kettenis, P. T. (1994). Seksueel gedrag van kleuters. *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde*, 138, nr. 44, blz. 2200-2204.
- Rademakers, J., Laan, M., Straver, C.J. (2000). Studying children's sexuality from the child's perspective. *Journal of psychology & Human sexuality*, 12, 49-60.
- Ryan, G. & Lane, S. (eds) (1997). *Juvenile Sexual Offending. Causes, consequences and Correction*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Ravesloot, J. (1992). Jongeren en seksualiteit. In: De Bois-Reymond, M. (1992). *Jongeren op weg naar volwassenheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Roos, M.H. & de Graaf, H. (2014). Seksueel getint gedrag van twee- tot twaalfjarigen: waarnemingen van ouders. In: *Kind en Adolescent*, no. Rutgers (2017). Hoe vaak worden kinderen van 9-12 jaar op internet geconfronteerd met seksueel getinte beelden? Resultaten onderzoek Rutgers i.s.m. het NOS Jeugdjournaal. Utrecht: Rutgers.
- Ruble, D.N., Martin, C.L., Berenbaum, S.A. (2006). Gender Development. In: Eisenberg, N. et al. (Eds). *Handbook of Child Psychology: Vol 3, Social, emotional and personality development (6th ed)* pp 858-932. Hoboken, US: John Wiley & Sons Inc.
- Sandfort, T. G. M., & Rademakers, J. (2000). *Childhood sexuality. Normal sexual behavior and development*. New York, London en Oxford: The Haworth Press.
- Schaap, M. (2003). Seksueel gedrag en de seksuele ontwikkeling van kinderen. In: Schaap, M., & Skubisz, E. (eds.) (2003). *Jaarboek 2003 – Kinderen en seksualiteit; een positieve bijdrage*. Janusz Korczak Stichting. Amsterdam: Narration.
- Schoentjes, E., Deboutte, D. en Friedrich, W. (1999). Child Sexual Behavior Inventory: A Dutch-speaking Normative Sample. *Pediatrics*, nr. 104, blz. 885-893.
- Straver, C. J., Cohen-Kettenis, P. T., & Slob, A. K. (1998). Seksualiteit en levensloop. In: Slob, A. K., Vink, C. W., Moors, J. P. C., & Everaerd W. (1998). *Leerboek seksuologie*. Houten en Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- van der Doef, S. (2004). *Kinderen en seksualiteit. De seksuele opvoeding van kinderen van 0-17 jaar*. Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers.
- van der Doef, S. (1994). *Kleine mensen grote gevoelens. Kinderen en hun seksualiteit*. Amsterdam: De Brink.
- Van Wijk, A.Ph., Bullens, R.A.R., van den Eshof, P. (2007). *Facetten van zedencriminaliteit*, Elsevier: Den Haag.
- Vanwesenbeeck, I., Bakker, F., Van Fulpen, M., Paulussen, T., Poelman, J. en Schaalma, H. (2003). Seks en seksuele risico's bij VMBO-scholieren anno 2002. *Tijdschrift voor Seksuologie*, nr. 26, blz. 30-39.
- Van Zessen, G. (2009). *Seksverslaving. Begrijpen en veranderen*. Amsterdam: SWP.
- Vonk, J. & Hosman, A. (2009). *Emotionele ontwikkeling bij mensen met een beperking: een denk- en handelingskader voor de praktijk*. Leuven: Acco.
- Walravens, G., Vanhoeck, K., Van Canegem, F., Opsteyn, J. (2006). *Zeg het aan (n)iemand. Therapie voor plegers van zedenfeiten*. Leuven en Voorburg: Acco.
- Westenberg, P.M. (2008). De jeugd van tegenwoordig. Diesoratie uitgesproken op vrijdag 8 februari 2008 in Pieterskerk te Leiden.
- Whitbeck, L.B., Yoder, K.A., Hoyt, D.R., & Conger, R.D. (1999). Early adolescent sexual activity: a developmental study. *Journal of Marriage and the Family*, nr. 61, blz. 934-946.
- Yang, M.L., Fullwood, E., Goldstein, J., Mink, J.W. (2005). Masturbation in Infancy and Early Childhood Presenting as a Movement Disorder: 12 Cases and a Review of the Literature, *Pediatrics* 2005, Vol 116 Nr 6, pp 1427-1432.
- Zwiep, C. (2005). *Kinderen en seksualiteit. Pedagogische begeleiding in de kinderopvang*. Amsterdam: SWP.
- Zwiep, C.S. (2008). *De seksuele opvoeding van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters*. Amsterdam: Kind&Zo.
- Zwiep, C., & Colegem, G. (2009). *Seksualiteit in de kinderopvang. De invloed van leidsters op de seksuele ontwikkeling*. Pedagogiek, jaargang 29, nr. 1, blz. 32-44.